

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DÖNEMİNDE TUNUS'TA EDEBÎ VE
KÜLTÜREL HAYAT

AYTEN TANINMIŞ
2501150014

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. ÖMER İSHAKOĞLU

İSTANBUL, 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Ayten TANINMIŞ Numarası : 2501150014
Anabilim Dalı / Doğu Dilleri ve Edebiyatları / Danışmanı : Doç. Dr. Ömer İSHAKOĞLU
Anasanat Dalı / Programı : Arap Dili ve Edebiyatı
Tez Savunma Tarihi : 29.11.2018 Saati : 10:00
Tez Başlığı : " Osmanlı Dönemi'nde Tunus'ta Edebi ve Kültürel Hayat "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. KERİM AÇIK		KABUL
2- DOÇ. DR. ÖMER İSHAKOĞLU		KABUL
3- DOÇ. DR. İBRAHİM ŞABAN		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ALİ BULUT		
2- PROF. DR. MEHMET YAVUZ		

ÖZ

OSMANLI DÖNEMİNDE TUNUS'TA EDEBİ VE KÜLTÜREL HAYAT AYTEN TANINMIŞ

Fenikelilerden Romalılara, Araplardan İspanyollara kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapan Tunus, XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetimine girmiş ve Fransızların işgaline kadar yaklaşık 300 yıl boyunca Türklerin bölgedeki hâkimiyeti devam etmiştir. Bu süreçte doğal olarak Türklerin varlığı yalnızca siyasette hissedilmemiş aynı zamanda sosyal ve kültürel hayatta da izleri görülmüştür. Nitekim Osmanlı yönetimi, ülkede camiler, külliyele, medreseler ve zaviyeler gibi ilim ve kültür merkezleri inşa ederek bölgeyi her yönden geliştirmeye çalışmıştır.

Bu çalışma, Osmanlı idaresindeki Tunus toplumunun ilmi ve kültürel yapısıyla birlikte edebi hareketliliğini incelemektedir.

Çalışmamızda öncelikle Tunus'un tarihsel süreci özetle anlatılmakta sonrasında Osmanlı yönetimi, idareyi sırasıyla elinde tutan paşalar, dayılar ve beyler dönemi olmak üzere ana hatlarıyla ele alınmaktadır. Daha sonra, Osmanlı yönetimine bağlı olarak paşa, dayı ve beylerin yaptırdığı ve toplumun ilmi ve kültürel seviyesini yükseltecek olan kurumlar yer almaktadır. Son olarak Osmanlı döneminde yazdıkları eserlerle iz bırakmış ilmi ve edebi şahsiyetler, şiirleriyle ön plana çıkmış şairler ve yaptıkları çalışmalarla anılmış dil âlimlerinden bazıları tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Afrika, Tunus, Osmanlı, Edebiyat, Şiir.

ABSTRACT

LITERAL AND CULTURAL LIFE IN TUNISIA DURING OTTOMANS

AYTEN TANINMIŞ

Tunisia has been home to many civilizations, from Phoenicians to Romans, from Arabs to Spaniards. It was conquered by the Ottomans in 16th century and ruled by Turks approximately for 300 years until the French occupation. Naturally, during this period the Turks had influenced the social and cultural life besides politics. Ottomans have tried to develop the region in all aspects by building cultural and scientific institutions such as mosques, Islamic-Ottoman social complexes, schools and zawiya.

This study investigates the scientific, literal and cultural structures of Tunisia under the Ottoman rule.

Firstly, we discuss the historical process of Tunisia briefly, secondly we talk through the details of Ottoman Empire, Pashas that had ruled and the period of Deys and Beys. Then, we talk about the institutions which advanced the literal and cultural levels of public. Finally, we introduce some of the litterateurs who left impression with their work, poets who stood out with their poems and linguists who have been cited by their studies.

Key words: North Africa, Tunisia, Ottoman, Literature, Poem.

ÖNSÖZ

XVI. yüzyılın başlarında Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını yönetmekte olan Osmanlı, Tunus'ta henüz hâkimiyet kuramamış ancak ülkenin stratejik önemini kavramış durumdaydı. Bölgede tek güç olmak isteyen İspanyollarla bu sebepten yıllarca sürecek mücadeleler yaşanmış ardından bölgede 300 yıllık Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. Osmanlı'nın bölgeye gelişinden itibaren Tunus yalnızca sosyal ve ekonomik olarak kalkınmamış aynı zamanda ilme ve âlimlere değer veren Osmanlı paşalarının bu alandaki çalışmaları her zaman teşvik etmesi sayesinde ilmi ve kültürel alanda da gelişmiştir.

Osmanlı Devleti'nin üç asır yönettiği Tunus'un bu süreçteki edebi ve kültürel hayatını araştırdığımız bu çalışmada tarih boyunca bölgede hâkimiyet kuran devletleri, Osmanlı döneminde edebi ve kültürel hayatı etkileyen kurumları, yayımları ve döneminde etkili olmuş isimleri derlemeyi amaçladık. Bu çalışmamızı yaparken Tunus tarihine dair yazılmış önde gelen eserleri dikkate alarak bölgede olumlu etkileri yok sayılan Osmanlı'nın Tunus'taki edebi ve kültürel izlerini ortaya çıkarmayı hedefledik.

Bu münasebetle, tez çalışmamın her aşamasında yardımlarını benden esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Ömer İSHAKOĞLU'na ve İstanbul Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında bizlere rehberlik eden bütün değerli hocalarıma şükranlarımı sunarım.

Ayrıca bana okumayı sevdiren ve hayatım boyunca beni öğrenmeye teşvik eden kıymetli babam Osman TANINMIŞ'a ve bu süreçte her zaman yanımda olup benden desteklerini esirgemeyen değerli eşim Yusuf ERDEM'e çok teşekkür ederim.

İSTANBUL, 2018

Ayten TANINMIŞ

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TARİH BOYUNCA TUNUS

1.1 İslam Öncesi Tunus	4
1.2 İslam Devletleri Hâkimiyetine Giriş	6
1.3. Osmanlı Dönemi.....	9
1.3.1. Paşalar Dönemi.....	11
1.3.2. Dayılar Dönemi.....	13
1.3.3. Murâdîler Dönemi.....	15
1.3.4. Hüseyinîler Dönemi	18
1.4. Fransızların İşgali ve Tunus'un Bağımsızlığına Kavuşması	20

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI DÖNEMİNDE EDEBÎ VE KÜLTÜREL HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

2.1. Eğitim Kurumları	22
2.1.1. Zeytûne Medresesi	23
2.1.2. Şammâ'îye Medresesi.....	25
2.1.3. Yusufiye Medresesi	25
2.1.4. Endülüsiye Medresesi	26
2.1.5. Murâdiye Medresesi	26
2.1.6. Kâid Murad Medresesi.....	26
2.1.7. Nahle Medresesi	27
2.1.8. Hüseyniye Medresesi	27
2.1.9. Âşûriye Medresesi	27

2.1.10. Süleymaniye Medresesi	27
2.1.11. Sâdikiye Medresesi	28
2.2. Kütüphaneler	29
2.2.1. Ebu'l-Hasan el-Kerrây Kütüphanesi.....	30
2.2.2. Ahmediye Kütüphanesi.....	31
2.2.3. Hüseyin Hoca Baş Memluk Kütüphanesi	31
2.2.4. Nûriye Kütüphanesi	32
2.3. Matbaa Basın.....	32
2.3.1. er-Râidu't-Tûnisî Gazetesi.....	33
2.4. Devlet Matbaasında Basılan Yayınlar	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİL VE EDEBİYAT ALANINDAKİ FAALİYETLER VE ÖNCÜLERİ

3.1. Dil ve Edebiyat Alanındaki Faaliyetler	38
3.2. Dil ve Edebiyat Alanındaki Bazı Öncüler ve Eserleri.....	39
3.2.1. İbn Ebû Dînâr (...-1698).....	39
3.2.2. Şerîf Sûsî (...-...).....	41
3.2.3 Muhammed Futâte (...-1704)	43
3.2.4. Vezir Serrâc (1659-1736)	43
3.2.5. el-Vergî (1713-1776)	44
3.2.6. Hammûde b. Abdulazîz (1734-1787)	46
3.2.7. Ali el-Gurâb es-Safâkusî (... - 1796).....	47
3.2.8. İbrahim er-Riyâhî (1767-1850).....	49
3.2.9. Muhammed el-Hudâr (...-1851).....	52
3.2.10. Muhammed Bayram er-Râbî' (1805-1861)	54
3.2.11. Muhammed Tahir b. Âşûr (1815-1868).....	56
3.2.12. Mahmud Kabadu (1815-1871).....	57
3.2.13. Ahmed İbn Ebu'd-Diyâf (1804-1874)	59
3.2.14. Tunuslu Hayreddin Paşa (1821-1890)	61
3.2.15. Muhammed Bayram el-Hâmis (1840-1889).....	63

3.2.16. Bûhâcib (1828-1924)	65
SONUÇ	67
KAYNAKÇA	68
EKLER	79

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: bin
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.z.	: Hazreti
M.Ö.	: Milattan önce
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Tarih yok
yay.haz.	: yayına hazırlayan
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Tunus, Afrika ile Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan bir konumda bulunması sebebiyle yüzyıllardır birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

XVI. yüzyılda Kuzey Afrika’da hâkimiyet mücadelesi veren iki güçlü devlet ön plana çıkmıştır. Doğuda İslam dünyasının en güçlü temsilcisi Osmanlılar ile batıda Hristiyan âleminin koruyucusu İspanyollar için Kuzey Afrika, başta Akdeniz ticaret yollarına sahip olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Özellikle de Tunus, jeopolitik ve stratejik konumu sebebiyle her iki devletin de ele geçirmek istediği bir ülke idi. Mısır ve Cezayir’de daha öncesinden hâkimiyet kuran Osmanlı bölgedeki varlığını korumak ve güvenliğini garanti altına almak için Tunus’u da topraklarına katmak zorundaydı. İspanyollar ise Avrupa’daki varlıklarına tehdit oluşturmaması ve ticaretlerinin zarar görmemesi için mücadele etmekte idiler. Bu rekabet yaklaşık 40 yıl sürmüş sonunda, Akdeniz’de denizcilik faaliyetleriyle tanınan Barbaros kardeşlerin desteğiyle Tunus’taki hâkimiyet mücadelesini Osmanlılar kazanmıştır. Böylece Avrupa’nın Kuzey Afrika’yı sömürgeleştirme planı yaklaşık dört asır ertelenmiştir.¹ Mücadeleyi kaybeden İspanyollar Akdeniz’den çekilmiş ve Tunus’ta Osmanlı dönemi başlamıştır.²

Osmanlı Devleti, hâkimiyetini sürdürdüğü 300 yıl boyunca uzaklık sebebiyle Tunus’un işlerine fazla müdahale etmemiş bunun yerine merkezden gönderdiği idarecileri aracılığı ile bölgedeki varlığını devam ettirmiştir. Dolayısıyla Tunus’ta Osmanlı’nın etkileri daha çok mimari alanda görülür.³ Bu yüzden çalışma konumuz olan

¹ Ahmet Kavas, “Osmanlı-Afrika İlişkileri”, (Çevrimiçi), http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/383/osmanli-afrika_iliskileri, 6 Eylül 2018.

² “History of Tunisia”, (Çevrimiçi), <http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?historyid=ac93>, 15 Eylül 2018; Feridun Bilgin, “Tunus üzerinde Osmanlı-İspanyol Hâkimiyet Mücadelesi (XVI.Asır)”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 44, 2013, s. 182.

³ Yusuf Sami Kamadan, “Tunus, Osmanlı’nın Minyatürü gibi”, (Çevrimiçi), <https://www.dunyabulteni.net/hayatin-icinden/tunus-osmanlinin-minyaturu-gibi-h273338.html>, 2 Eylül 2018.

Tunus'taki edebi ve kültürel hayatı Osmanlı döneminin hâkimiyet kurduğu sürecin tamamı ile ele almayı uygun gördük.

Tunus'un Osmanlı dönemindeki kültür tarihi yeterince araştırılmış değildir. Bu konuda yazılmış eserlerin azlığı özellikle de Türkçe yazılmış kaynakların neredeyse hiç bulunmayışı, bölgenin bu dönemde dil ve edebiyat alanında gelişme göstermediği izlenimini uyandırmaktadır. Mevcut kaynakların bir kısmı da bu dönemde Arapçanın gelişme göstermediğini hatta Türk yöneticilerin Arapçayı bilmemesinden ötürü gerileme yaşadığını dile getirmektedir. Ancak bu söylentiler gerçekte örtüşmemektedir çünkü Tunus'ta Farsça ve Türkçe dilleri yaygın olmakla birlikte resmi dil yine Arapça idi. Özellikle edebiyat ile meşgul olanların bu üç dili bilmesi zaruri idi. Mevcut terâcim kitapları bu durumu ıspatlar niteliktedir.⁴ Aynı zamanda Türkler tarih boyunca Kur'an-ı Kerim dili olması sebebiyle Arapça'yı son derece takdir etmişlerdir. Nitekim Selçuklulardan itibaren Türk ulemânın yükseköğrenimlerini Suriye ve Mısır gibi Arap beldelerinde tamamladıkları bilinmektedir. Arapça, edebi ve kültürel hayatta etkili olmakla birlikte özellikle de devletin eğitim, fetva ve kaza kurumlarında temel şart olmuştur. Tüm bunlar Osmanlı devletinin Arapçaya verdiği değeri göstermekte ve muhafazası için de çaba sarfettiğini ıspatlamaktadır.⁵

Bütün bunlarla birlikte Osmanlı hâkimiyeti döneminde Tunus'un edebi ve kültürel tarihi hakkında Türkçe yazılmış müstakil bir eserin olmayışı bizi bu konuda objektif bir çalışma yapmaya teşvik etti. Çalışmamız Tunus'ta birçok araştırmacının ihmal ettiği Osmanlı döneminin edebi zenginliklerini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu dönemde Tunus'un üçyüz yıllık edebi ve kültürel tarihini genel çerçevede ve genellikle Arapça kaynaklara dayanarak ele aldık.

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır:

⁴ Ömer Musa Paşa, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî (el-'asru'l-Osmanî)*, Şam, Daru'l-Fikr, 1989, s. 37-39.

⁵ Abdulcelîl Temîmî, *Dirâsât fi't-târîhi'l-'Arabi ve'l-Osmânî 1453-1918*, Zağvan, Menşûrât Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Osmaniyye ve'l-Morisîkiyye ve't-Tevsîk ve'l-ma'lûmât, 1994 s. 14-15.

Birinci bölümde; Tunus'un tarihçesi, ilk yerlilerinden bağımsızlığına kavuşmasına kadarki dönem, genel çerçevede verilmeye çalışılmıştır. Tunus'ta yaşamış tüm medeniyetler dini ve etnik yapısıyla kısaca özetlenmiştir.

İkinci bölümde; eğitim kurumları, kütüphaneler, matbaa ve basın edebi ve kültürel hayatı etkileyen faktörler başlığı altında ele alınmıştır. Osmanlı'nın inşa ettiği ve birçok aydının yetiştiği klasik ve modern eğitim kurumları, yenilenen, genişletilen ve halkın hizmetine sunulan kütüphaneler, matbaanın ülkeye gelişi ve bununla birlikte basılan eserler ve Tunus'un ilk resmi gazetesi bu bölümde tanıtılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm ise; Osmanlı hâkimiyeti döneminde dil ve edebiyat alanında kaydedilen gelişmelere ayrılmıştır. İlk olarak ilmi ve edebi çalışmalarıyla dönemin önde gelen isimleri hakkında genel bilgiler verilmiş ardından eserleri tanıtılmıştır. Bu şahsiyetlerden şairliği ile meşhur olmuş olanlar şiir örnekleriyle sunulmuştur. Dil ve edebiyat alanında Tunus'un önde gelen temsilcilerini seçerken Tunuslu olma şartı aranmamış bunun yerine 1574-1881 yılları arasında farklı bölgelerden de gelmiş olsa ilmi ve edebi çalışmaları ile Tunus'u etkilemiş kişiler ele alınmıştır.

Sonuç olarak, biz bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin Tunus'ta hâkimiyetini sürdürdüğü dönem boyunca yaşanan edebi ve kültürel faaliyetleri, bu faaliyetleri etkileyen faktörleri ve öne çıkan şahsiyetleri eserleriyle birlikte kaynaklara dayalı olarak ortaya koymaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH BOYUNCA TUNUS

1.1 İslam Öncesi Tunus

Eski adıyla Tarış¹ olarak bilinen Tunus; coğrafi konumu itibarıyla hem Afrika hem de Avrupa kıtası için büyük bir öneme sahiptir.

Bölgenin ilk yerlilerinin, diğer Kuzey Afrika ülkelerinde olduğu gibi, Berberîler olduğu bilinmektedir. Ancak asıl kurucuları Suriye'den gelen ve bölgenin iktisadi, kültürel ve teknik olarak gelişimine büyük katkıda bulunan Fenikeliler'dir.² Fenikelilerin kurduğu imparatorluktan sonra zamanla Romalılar, Berberîler, İspanyollar ve Araplar burada hüküm sürmüştür.

M.Ö 846'da bölgeye gelen Fenikeliler, burada yedi asır sürecek olan büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Kendilerine merkez olarak Kartaca şehrini seçtikleri için Kartacalılar olarak da bilinmektedirler.³

Ticaret aracılığıyla ülkelerini ekonomik açıdan geliştirmeyi en büyük hedefleri haline getiren Fenikeliler bu yöndeki faaliyetlerini kolaylaştırması için günümüz modern harflerin temellerini oluşturan alfabeyi bulmuşlardır.⁴

Fenikeliler bölgedeki hâkimiyetlerini M.Ö 146'da Romalıların gelişiyle kaybetmiştir. Romalılar, Akdeniz ticaretini elde tutmak için başlattıkları Pön savaşlarıyla bölgeyi ele geçirip Kartaca'yı Kuzey Afrika'daki topraklarının idari merkezi

¹ Süleyman Mustafa Zebîs, **Havle medine Tûnusi'l-'atîka**, Tunus, el-Ma'had el-Kavmî li'l-Âsâr ve'l-Fünûn, 1981, s. 7.

² Mehmet Maksutoğlu, "Tunus'ta Osmanlı hâkimiyeti", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi**, Ankara, 1966, s. 2.

³ İsmail Yiğit, "Tunus", **DİA**, C. XLI, İstanbul, 2012, s. 385.

⁴ Ahmed Tevfik el-Medeni, **Kartacenne fi erbe'a 'usûr**, Cezayir, el-Muessesetu'l-vataniyye li'l-kitab, 1986, s. 24.

yapmışlardır.⁵ Batının iki süper gücü olan Kartaca ve Roma arasında silsile halinde yaşanan bu rekabet savaşları neredeyse 120 yıl sürmüştür.⁶

Romalılar dönemi, 429 yılında Tanca sahillerini istila etmeye başlayan Vandalların yaklaşık on yıl içinde tüm bölgeyi ele geçirmesiyle sona ermiştir. İspanya'dan gelen Vandallar kendilerine Kartaca şehrini merkez edinmişlerdir.⁷ Bölgeye ne ekonomik ne de ilmî ve edebî açıdan hiçbir faydası dokunmayan Vandallar, yalnızca Romalıların sultasına son vermekle Berberîleri bu dikta yönetimden kurtarmışlardır.⁸ Tunus ve çevresi, Vandalların burada bir asır hüküm sürmesinden sonra 535 yılında Bizans'ın eline geçmiştir.⁹

Bizanslılar, İslam ordularının bölgeye düzenledikleri fetih hareketlerine kadar burada hüküm sürmeye devam etmiştir.¹⁰

Arapların VII. yüzyılın ikinci yarısında Afrika'ya gelişlerine kadar bölgede etkili olan iki medeniyet Fenikeliler ve Romalılar olmuştur.¹¹ Fenikeliler bölgeyi zenginleştirmenin yanı sıra edebî alanda da birçok eser vermişlerdir ancak Kartaca şehri istila edildiği esnada Romalılar tarafından yakılıp yıkıldığı için yazılı kaynaklardan çok azı günümüze ulaşmıştır. Bunlardan biri Mago'nun daha sonra Latinceye çevrilmiş olan ziraat üzerine yazdığı kitabı, bir diğeri ise de Hânun'un gezi notları olarak bilinen eseridir.¹²

İslamî fetihler başlamadan önce bölgede yaşayan Berberîler arasında yaygın olan putperestlik daha sonra yerini Romalıların etkisiyle eşitlik, kardeşlik, güzel ahlak gibi

⁵ Yiğit, **a.g.m.**, s. 385.

⁶ Amos Perry, **Carthage and Tunis, Past and Present: in two Parts**, Birleşik Devletler, Providence Press Company, Printers, 1869, s. 42.

⁷ Muhammed el-Hâdi eş-Şerif, **Tarîh Tûnis**, 3.bs. , Tunus, Daru's-Seras, 1993, s. 33.

⁸ el-Medenî, **a.g.e.**, s. 134.

⁹ Yiğit, **a.g.m.**, s. 385.

¹⁰ Maksutoğlu, **a.g.m.**, s. 4.; Yiğit, **a.g.m.**, s. 385.; Zebîs, **a.g.e.**, s. 7.

¹¹ eş-Şerif, **a.g.e.**, s. 17.

¹² el-Medenî, **a.g.e.**, s. 37-38.

kavramlara vurgu yapan Hristiyanlığa bırakmıştır. Berberîler grup grup bu yeni dini benimsemeye başlamışlardır.¹³

1.2 İslam Devletleri Hâkimiyetine Giriş

Müslümanların İfrîkiyye olarak adlandırdıkları bölge ile ilişkileri üçüncü halife Hz. Osman döneminde başlamıştır. Bizanslıların hâkim olduğu bölgede dini, iktisadi ve siyasi bakımdan birçok sıkıntı mevcuttu. Dolayısıyla fethi kaçınılmaz olan bir bölgeydi.¹⁴

Müslümanlar Mısır ordusunda yer alan Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh'in önderliğinde Afrika bölgesine fetih hareketlerini başlatmışlardır. İslam ordusu, Bizans ordularını mağlup ederek bölgenin diğer ileri gelenleriyle cizye ödemeleri karşılığında sulh yapmıştır.¹⁵ Ancak Cemel ve Sıffin vak'aları sebebiyle müslümanlar arasında çıkan karışıklıklar ve iç meseleler bölgenin bir süreliğine İslam hâkimiyetinden çıkıp yeniden Bizans'ın eline geçmesine neden olmuştur.¹⁶ Müslümanlar arasında çıkan fitnenin durulmasından sonra bölgeye gönderilen Ukbe b. Nafi' askeri üs olarak kullanacakları Kayrevan şehrini kurmuştur. Kayrevan şehrinin aynı zamanda bir ilim merkezi olmasını isteyen Ukbe b. Nafi' bu düşüncesini gerçekleştirmek için öncelikle Ulu Camiini yaptırmıştır. Kayrevan'da yapılan bu cami hâlen Afrika bölgesindeki tüm müslümanların merkezi olma özelliğini korumaktadır. İslamî ilimlerin yanı sıra şiir, nesir (edebiyat), nahiv, sarf ve diğer dil bilimlerinin de geliştiği şehrin adı, bu dönemde Arap-İslam medeniyetinin beşiği olarak anılmaya başlamıştır.¹⁷

55 yılında bölgeye vali olarak atanan Ebu'l-Muhacir Dinar; Ukbe b. Nafi' ile aralarındaki rekabetten dolayı Kayrevan şehrini boşaltıp tahrip etmiştir ve kendisine

¹³ el-Medenî, **a.e.**, s. 113.

¹⁴ eş-Şerif, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁵ İbn Ebû Dînâr, **Kitâbu'l-mu'nis fî ahbârî İfrîkiyye ve Tûnis**, Tunus, Matba'atu'd-devle't-Tûnisiyye, 1869, s. 22-23; "Musa bin Nusayr", (Çevrimiçi), <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Tarihi-Ansiklopedisi/Detail/MUSA-BIN-NUSAYR/532>, 26 Ağustos 2017.

¹⁶ Ahmed ibn Ebi'd-Diyâf, **İthaf ehli'z-zaman bi ahbârî mulûk Tunis**, Tunus, Neşru kitâbetu'd-Devle li'ş-Şuûni's-Sekâfiyye ve'l-ehbâr, 1963, C. 1, s. 78.

¹⁷ Ahmed Tuveyli, **Tarîhu'l-Kayrevân es-sekâfi ve'l-hadârî**, Tunus, eş-Şeriketu't-Tûnisiyye li'n-Neşr ve tenmiye funûn-i'r-resmi, 2001, s. 5.

Kayrevan'ın yakınlarında yeni bir şehir kurmuştur.¹⁸ Görevde bulunduğu yedi yıl boyunca fetih hareketleriyle ilgilenen Ebu'l-Muhacir Dinar'ın valiliği döneminde putperest Berberîler arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır.¹⁹

Ebu'l-Muhacir'den sonra yeniden vali olarak atanan Ukbe b. Nafi', Kayrevan şehrini imar ederek üs olarak kullanmıştır. Ukbe b. Nafi' valiliği boyunca bölgedeki Berberî isyanlarıyla mücadele etmiştir.

Ukbe b. Nafi'den sonra halife Abdulmelik b. Mervan tarafından vali olarak atanan Hassan b. Nu'man bölgeye geldikten sonra Kartaca şehrinin Afrika için kritik bir öneme sahip olduğunu farketmiş ve fetih için oraya yönelmiştir. Tunus ve civarının tamamıyla İslam hâkimiyetine girişi Hassan b. Nu'man'ın bu bölgeyi fethetmesiyle gerçekleşmiştir. Hassan b. Nu'man bugün hâlen başkent olan Tunus şehrini kurmuştur. Tunus şehri, Arapların Kayrevan'dan sonra Afrika bölgesinde kurdukları ikinci şehirdir.²⁰

VII. yüzyılın sonlarına doğru yeniden ortaya çıkan Berberî ve Haricî isyanlarını bastıran Araplar bölgede sınırlarını iyice genişletmiştir. Bu durum çoğunluğu putperest olan Berberîler arasında İslâmiyetin ve Arap dilinin iyice yayılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Arap kabilelerinin buraya göç etmeye başlamasıyla bölge gittikçe Araplaşmaya başlamıştır.²¹

800 yılında Abbasî halifesi Harun Reşid bölgeye vali olarak İbrahim b. Ağleb'i atamıştır. İbrahim b. Ağleb, valilik kurumunu babadan oğula intikal eden bir saltanat sistemine dönüştürünce Tunus ve civarında valiler dönemi bitmiş ve Ağlebîler dönemi başlamıştır.²² Ağlebîler, Abbasîlere bağlı kalmış ve paralarını halifenin adına bastırmışlardır. Bölgede bir asır kalan Ağlebîler Tunus'un kalkınmasında çok önemli rol oynamışlardır. Bölge hem ticari hem de ilmi açıdan son derece gelişmiştir. Günümüzde

¹⁸ Ebu'd-Diyâf, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁹ Yiğit, **a.g.m.**, s. 385.

²⁰ Zebîs, **a.g.e.**, s. 9.

²¹ Sarah Mersch, "Tunesien", (Çevrimiçi), <https://www.liportal.de/tunesien/geschichte-staat/>, 15 Kasım 2017.

²² Ebu'd-Diyâf, **a.g.e.**, s. 82-83.

hâlen varlığını koruyan ribâtlar inşâ edilmiş, liman ve tersaneler kurulmuş ve bölgenin en eski ve en büyük hastanesi yapılmıştır. İlmî gelişmesi sayesinde özellikle Tunus ve Kayrevan şehirleri İslamî ilimler ve edebiyatta söz sahibi olmuştur. 909 yılında Ağlebîlerin sonunu Fâtımîler getirmiştir.²³

Şîî mezhebinin İsmailî koluna mensup Fâtımîler 909 yılında Tunus'ta kurulmuştur. Arapların başkent olarak kullandıkları Kayrevan'da Sünnî nüfusun çoğunluğu sebebiyle kendini rahat hissedemeyen Fâtımî halîfesi, Mehdiye şehrini kurarak burayı merkez edinmiştir.²⁴ Hanefî ve Malikî mezheplerinin yaygın olduğu Tunus'ta Şîî Fâtımîlerin uyguladıkları mezhepsel baskı toplum içinde karışıklıklara sebep olmuştur. Bu yüzden Tunus'ta fazla tutunamayan Fâtımîler 973 yılında Mısır'a intikal etmişlerdir.²⁵

Fâtımî halifesi Tunus'u terk ederken bölgenin yönetimini Berberîlerden Zîri kabilesine bırakmıştır. Böylece Zîriler döneminin başladığı bölgede daha sonra Muvahhidler hüküm sürmüştür.²⁶

Muvahhidler dönemi edebiyat alanında önemli gelişmelere sahne olmuş ve çok sayıda dilci ve şair bu dönemde yetişmiştir.²⁷

Sınırlarını Trablus'tan Atlas Okyanusuna kadar uzatan Muvahhidlerin hâkimiyetine son verenler Hafsîler olmuştur. Dönemin İfrîkiyye valisi, Hafsî ailesine mensup Ebu Zekerîyya Yahya, Muvahhidler Devletinin son dönemlerde içinde bulunduğu zayıflıktan yararlanmış ve hutbeyi kendi adına okutarak bağımsızlığını ilan etmiştir. 1228 yılında Afrika bölgesinin tamamına hâkim olmasıyla da Hafsîler dönemi başlamıştır. Kendilerine başkent olarak Tunus şehrini seçen Hafsîler, İspanyolların

²³ Yiğit, **a.g.m.**, s.386.

²⁴ Eymen Fuâd es-Seyyid, "Fâtımîler", **DİA**, C.XII, İstanbul, 1995, s. 230.

²⁵ Yiğit, **a.g.m.**, s.386.

²⁶ Mersch, **a.g.m.**

²⁷ Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", **DİA**, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 412.

himayesinde bölgede yaklaşık üç asır hüküm sürmüşlerdir. Hafsîler, Tunus'ta en uzun süre hüküm sürmüş hânedan olma özelliğine sahiptirler.²⁸

Hafsîler bölgeyi iktisadi açıdan önemli bir merkez haline getirmişlerdir. Özellikle devletin kurucusu ve ilk hükümdarı Ebu Zekerriyya Yahya döneminde ülke önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Aynı zamanda Tunus'un ilmi açıdan gelişmesine de önem veren Ebu Zekerriyya medreseler yaptırmış ve içinde 36000 ciltlik kitabın bulunduğu bir kütüphane kurulmasını sağlamıştır.²⁹

Hafsîler devletinin son dönemlerinde başgösteren iç karışıklıklar, isyanlar ve taht kavgaları ülkenin iyice zayıflamasına sebep olmuş ve bu karışıklıktan başta İspanyollar olmak üzere Avrupalılar istifade ederek sahil bölgelere saldırılar başlatmışlardır. Bu durumda Avrupa devletlerinin artan saldırılarını engellemek ve bölgeyi Hristiyan unsurlardan temizlemek için Osmanlılar Kuzey Afrika'ya gelmişlerdir.³⁰

1.3. Osmanlı Dönemi

Tunus'un Hafsîler döneminde gelişmesi ve özellikle ekonomik açıdan büyümesi, konum itibariyle Avrupa'ya olan yakınlığı ve limanları Avrupa devletlerinin bilhassa İspanyollar'ın iştahını kabartmış, 1270 yılında sahil bölgelere saldırıları başlatmalarına neden olmuştur.³¹ Bu saldırıların yanı sıra Hafsî hânedanına mensup kişiler arasında çıkan taht kavgaları da ülkede karışıklığı iyice arttırmıştır. XVI. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu sürecin sonunda Hafsîler, İspanyol himayesini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Avrupalıların Tunus konusundaki hırslarının farkında olan Osmanlı denizcileri Oruç ve Hızır reisler, elde ettikleri ganimetlerin beşte birini vermek karşılığında, Akdeniz bölgesindeki faaliyetlerini kolaylaştıracak bir bölge olan Halkulvâdî kalesine yerleşmek üzere Hafsî sultanıyla anlaşma sağlamışlardır.³²

²⁸ eş-Şerif, **a.g.e.**, s. 53.

²⁹ Maksutoğlu, **a.g.m.**, s. 7-8.

³⁰ Yiğit, **a.g.m.**, s. 387.

³¹ Yiğit, **a.g.m.**, s. 387.; Aziz Samih İlter, **Şimalî Afrika'da Türkler**, İstanbul, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1936, C. 1, s. 99.

³² Ahmet Kavas, "Tunus", **DİA**, C. XLI, İstanbul, 2012, s. 388.

Osmanlıların hizmetindeki Oruç ve Hızır reislerin bölgeye gelişleri ile birlikte Tunus; Kuzey Afrika'daki Osmanlı İspanyol çekişmesinin merkezi haline gelmiştir.³³

Osmanlı devletinin bölgeye gelişinden sonra Türklere karşı İspanyollarla işbirliği yapan Hafsî sultanı Mevlay Hasan, Osmanlı ile İspanyollar arasında bir mücadelenin başlamasına neden olmuştur. Bu mücadelede Tunus'u ele geçiren Osmanlı, bölgeyi kontrolü altında tutmak için Halkulvâdî kalesine yerleşmiştir. İspanyol destekli Hafsîler Osmanlı'ya karşı saldırılarına devam etmiş, özellikle de Oruç ve Hızır reislerin bulunduğu bu kale İspanyol saldırılarının öncelikli hedefi olmuştur. Bu saldırılarda İspanyollar, Tunus halkının büyük bir kısmını öldürmüş, birçoğunu esir almış ve Zeytûne Camii'nde bulunan Abdaliye kütüphanesine büyük zararlar vererek, değerli el yazmalarını yok etmişlerdir.³⁴ Tunus, bir yıl Osmanlı hâkimiyetinde kaldıktan sonra İspanyollar'ın Mevlay Hasan'ı yeniden tahta oturtmasıyla Hafsîlerin kontrolüne geçmiştir.

Zulmü ve zevkine düşkünlüğü sebebiyle zaten sevilmeyen Mevlay Hasan, Hristiyan unsurları bölgeye sokunca Müslüman halkın nefretini büsbütün kazanmıştır. Hristiyanların bölgedeki varlığına karşılık İstanbul'a bir heyet göndererek Türklerden yardım talep eden Tunus halkı, Halkulvâdî kalesinin işgalini padişahın bizzat kendileri istemiştir.³⁵ Dönemin padişahı II. Selim, yardım talebine karşı kayıtsız kalmamış ve Tunus'un kurtarılmasını istemiştir.³⁶

Bunun üzerine 1574 yılında Osmanlılar, hizmetleriyle bilinen meşhur Vezir Koca Sinan Paşa kumandasında tarihinin en önemli deniz zaferlerinden biri olarak kabul edilen Tunus savaşıyla bölgeyi yeniden ele geçirmişlerdir. Yakalanan Mevlay Hasan İstanbul'a gönderilmiş ve vefat edinceye kadar da burada tutuklu kalmıştır.³⁷ Bundan

³³ Kadir Pektaş, **Tunus'ta Osmanlı Mimari Eserleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, s. 10.

³⁴ Hasan Husni Abdulvahhab, **Hulâsa târîh Tûnis**, yay. haz.: Hamâdi es-Sâhili, Tunus, Daru'l-Cenûb li'n-Neşr, 2004, s. 106.

³⁵ İlter, **a.g.e.**, s. 147-148.

³⁶ Maksutoğlu, **a.g.m.**, s. 16; Pektaş, **a.g.e.**, s. 10.

³⁷ Abdulvahhab, **a.g.e.**, s. 110.

sonra Tunus, Osmanlı Devletine bağı bir eyalet statüsü kazanmış ve bölgede 300 yıldan fazla sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.³⁸

Osmanlı hâkimiyetine giren Tunus sırasıyla; İstanbul'dan gönderilen beylerbeyi, ardından sancak beyi, dayılar ve beylerden sonra verâset sistemi ile bazı aileler tarafından yönetilmiştir.³⁹

1.3.1. Paşalar Dönemi

Osmanlının Garp ocakları olarak adlandırdığı Kuzey Afrika eyaletleri, İstanbul'daki halife tarafından görevlendirilmiş, üç yılda bir⁴⁰ değiştirilen paşa rütbesindeki beylerbeyi tarafından idare edilmiştir.⁴¹ Devlet işlerinin görüldüğü meclisler divan olarak adlandırılır ve nüfuz sahibi askerler tarafından yönetilirdi. Merkezde durum böyle iken taşrada ise günlük meselelere 'şeyh' adıyla anılan ve toplumun önde gelenlerinin seçtiği kişiler bakardı.⁴²

Kuzey Afrika eyaletlerinin tümü Cezayir Beylerbeyliğinde bulunan Kılıç Ali Paşa'ya bağı iken, fetihten sonra her birine ayrı ayrı birer beylerbeyi gönderilmiştir. Cezayir, Kılıç Ali Paşa'da kalırken Trablusgarb eyaletlerine Hasan Paşa, Tunus'a ise Haydar Paşa tayin olunmuştur. ⁴³ Haydar Paşa'yı beylerbeyi olarak atayan Vezir Koca Sinan Paşa, vergilerin toplanması, mali işlerin düzenlenmesi ve Tunus kenti dışındaki bölgelerde güvenliğin sağlanması üzere bir de Emîru'l-evtân (Vatanlar Beyi) olarak Ramazan Bey'i görevlendirmiştir.⁴⁴ Tunus'ta ilk beylerbeyi olarak görev yapan Haydar Paşa'dan sonra beylerbeyliği makamına getirilen Recep Paşa kısa bir süre sonra

³⁸ Kavas, **a.g.m.**, s. 388.

³⁹ İlder, **a.g.e.**, s. 137.

⁴⁰ Henri Delmas de Grammont, **Histoire d'Alger sous la Domination Turque, 1515-1830**, Paris, Paris Ernest Leroux, 1887, s. 43.

⁴¹ eş-Şerif, **a.g.e.**, s. 68; Maksutoğlu, **a.g.m.**, s. 21.; İlder, **a.g.e.**, s. 168.

⁴² eş-Şerif, **a.g.e.**, s. 68.

⁴³ Maksutoğlu, **a.g.m.**, s. 21; İlder, **a.g.e.**, s. 168.

⁴⁴ Sabri Hizmetli, "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel bir Bakış", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 32, sayı. 1, 1991, s. 3.

azledilmiş ve yerine yeniden Haydar Paşa getirilmiştir. Ardından sırasıyla bu makama gelenler Ramazan, Cafer, Mustafa, Hasan, Mehmed ve Cafer Paşalar olmuştur.⁴⁵

Vezir Koca Sinan Paşa aynı zamanda Tunus şehrini dış saldırılara karşı korumak için de İstanbul'a dönmeden önce 4000 yeniçeriye buraya konuşlandırmıştır.⁴⁶ Her 100 asker için bir bölükbaşı tayin edilmiş ve bu kişiler 'dayı' olarak adlandırılmıştır. Yeniçeri divanı dayıların oluşturduğu kırk kişilik askeri sınıftan ve onlara kumanda etmek üzere İstanbul'dan gönderilen ve 'ağa' olarak adlandırılan bir yeniçeri kethüdasından oluşmakta idi. Vezir Koca Sinan Paşa Tunus'ta güvenliği sağlayıp yönetimde sistemi oturtmasının akabinde İstanbul'a dönmüştür.⁴⁷

Merkezî yönetimden uzak olması sebebiyle Osmanlı, Tunus'un içyapısına fazla müdahil olamıyordu. Gelen paşalar genellikle memleketin idaresiyle ilgili olmayıp yalnızca sarayın resmî işlerini yapmaktaydılar. Bu boşluktan yararlanan bölükbaşıları otoriteyi ele geçirmiş ve beylerbeyliğin nüfuzunu kırmışlardı. Ancak yeniçerilere karşı son derece sert tutumlar sergileyen bölükbaşıları, askerin ayaklanmasına ve yeni başların türemesine sebep olmuştur.⁴⁸ İsyan eden yeniçeriler divana baskın yapmış ve bir saat içerisinde 80 bölükbaşını öldürmüştür. Bu baskından sonra gruplara ayrılan yeniçerilerden her bir grubun başına, içlerinde subay kalmadığı için, kabadayılığı ile ön plana çıkan bir kişi geçmiştir. 'Dayı' diye anılan bu kişilerle birlikte çok başlı bir yönetim biçimi ortaya çıkmıştır. Dayılar her kargaşa ortamında toplanır sorunların çözümü üzerine çalışırlardı. Ancak sayı çokluğu sebebiyle ortak bir çözüm üzerinde uzlaşma sağlamak imkân dâhilinde olmazdı. Bu sebeple yeniçerilerin ileri gelenleri toplanmış ve dayılardan birini askeri işleri yürütmek ve şehri korumak üzere seçmişlerdir.⁴⁹

⁴⁵ Maksutoğlu, **a.g.m.**, s. 21-24.

⁴⁶ Ufuk Ulutaş, Furkan Torlak, "Devrimden Demokrasiye Tunus'un Seçimi", **Seta Analiz**, Sayı. 46, Kasım 2011, s. 5; eş-Şerif, **a.g.e.**, s. 68; Abdulvahhab, **a.g.e.**, s. 113; Maksutoğlu, **a.g.m.**, s.21; Hizmetli, **a.g.m.**, s. 3.

⁴⁷ Abdulvahhab, **a.g.e.**, s. 113.

⁴⁸ İlter, **a.g.e.**, s. 169.

⁴⁹ Maksutoğlu, **a.g.m.**, s. 24-26.

Vezir Koca Sinan Paşa'nın Tunus'ta kurduğu düzen tam 18 yıl sürmüştü⁵⁰, İbrahim Dayı'nın seçilmesiyle birlikte 1590'lı yılların başında bölgede Dayılar Dönemi başlamıştır. Dayılık makamı ilk olarak Tunus'ta ortaya çıkmış olmakla birlikte daha sonra Trablusgarp ve Cezayir'de uygulanmıştır.⁵¹

1.3.2. Dayılar Dönemi

Dayılar dönemi; divan baskınının ardından en nüfuzlu dayının seçilmesiyle birlikte 1591 yılında başlamış ve zamanla merkezden gönderilen valiler gölgede kalmışlardır. Osmanlı Devleti, kendi iç meseleleri ile meşgul olduğundan, baskınla birlikte meydana gelen hadiseleri kabullenmek zorunda kalmıştır. Zamanla vali dahi gönderilmemiş olup dayılara beylerbeylik rütbesi verilmeye başlanarak mutlak hâkimiyetleri pekiştirilmiştir. Bölgede adaleti tesis etmek, divan üyelerini atamak, yabancı devletlerle müzakerelerde bulunmak tek başına dayılara ait bir görev idi.⁵²

Tunus'ta seçilen ilk dayı Rodoslu İbrahim Dayı olmuş ancak yönetimde çok etkili olamamıştır. Seçildikten üç yıl sonra hacca gitmek üzere Tunus'tan ayrılmış ve bir daha geri dönmemiştir. İbrahim Dayı'nın yerini bölükbaşlardan Musa Dayı almıştır. Ancak Musa Dayı da halefi İbrahim Dayı gibi hâkimiyet kuramamış ve yalnızca bir yıl görevde kalarak ardından Hicaz'a gitmiştir.⁵³ Yeniçeriler, yönetiminden hoşnut olmadıkları Musa Dayı'ya haber göndererek geri gelmemesini söylemişlerdir.⁵⁴

Tunus'ta dayıların rejimi, iyi birer devlet adamı olmaları ve idari yetenekleri sayesinde ancak Osman ve Yusuf Dayılar döneminde oturmuştur.⁵⁵ 1598 yılında Musa Dayı'nın ardından göreve gelen Osman Dayı son derece etkili bir siyaset izlemiş ve

⁵⁰ Mehmet Maksutoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı. 4, İstanbul, 1986, s. 140.

⁵¹ Kavas, **a.g.m.**, s. 390.

⁵² Mehmet Maksutoğlu, "Dayı", **DİA**, C. IX, İstanbul, 1994, s. 5-6.

⁵³ Soumaya Louhichi, "das Verhältnis zwischen der Osmanischen Zentralgewalt und der Provinz Tunesien während des 16. und 17. Jahrhunderts", **Eberhard Karls Üniversitesi Kültürel Çalışmalar, Doktora Tezi**, Tübingen, 2007, s. 113.

⁵⁴ Maksutoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", s. 141.

⁵⁵ Jamil M. Abun-Nasr, **A History of the Maghrib in the Islamic Period**, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, s. 170.

Tunus'un gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Tunus'ta özellikle Türk nüfuzunun kuvvetlenmesi için çalışmıştır. İspanya'daki zulümden kaçıp Kuzey Afrika'ya sığınan Endülüs Müslümanlarına kapılarını açmış ve onları çeşitli şehirlere iskan ettirmiştir.⁵⁶

Kuzey Afrika'ya göç eden Endülüs Müslümanlarının özellikle Tunus'u tercih etmelerinin sebebi Osman Dayı'nın onları ülkesine yerleşmeleri konusunda oldukça teşvik etmiş olmasıdır. Ülkeye gelen gemilerden alınan harcı onlardan talep etmemiş ve onları vergiden muaf tutmuştur. Osman Dayı, mimaride ve ziraatte oldukça başarılı olan bu topluluğa tarıma elverişli bölgeleri tahsis etmiştir. Böylece Tunus'un tarımda ilerlemesine katkıda bulunan Endülüs Müslümanları, mimarîyi de çok geliştirmişlerdir. Osman Dayı'nın izlediği bu politika sayesinde, açlık ve savaşlar sebebiyle ilkel bir topluma dönüşmek üzere olan Tunus'un refah seviyesi yükselmiştir.⁵⁷

1598-1610 yılları arasında dayılık makamında bulunan Osman Dayı, Tunus'a yaptığı büyük katkılardan sonra görevini damadı olan Yusuf Dayı'ya devretmiştir.⁵⁸

Yusuf Dayı aslında Trablus'ta askeriyede görevli iken buradaki vazifesinden uzaklaştırılınca Tunus'a gelip yerleşmiştir. Osman Dayı ile olan yakınlığı şöyle bir olaya dayanmaktadır: Osman Dayı'nın geceleri tek başına dışarı çıkmayı alışkanlık haline getirmiş olduğunu öğrenen Yusuf Dayı, onu korumak maksadıyla bu yürüyüşlerinde ona gizlice refakat etmeye başlamıştır. Osman Dayı çok geçmeden durumu farkedince Yusuf Dayı'nın kendisine olan ihtiramını ve sadakatini görüp kızıyla evlendirmiştir. Yusuf Dayı bunun gibi güzel hasletlere sahip bir kimse idi. Bu sebepten dolayı Osman Dayı

⁵⁶ Muhammed b. Muhammed el-Endelûsî el-Vezîru's-Serrâc, **el-Hulelu's-sundusiyye fi'l-ahbârî't-Tûnisiyye**, tah. Muhammed el-Habîb el-Hîle, 3 c., Beyrut, Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1985, C.II, s. 344; İltar, **a.g.e.**, s. 137; Abdulvahhab, **a.g.e.**, s. 113-114.

⁵⁷ Feridun Bilgin, "Osmanlı Hakimiyetindeki Tunus'a Endülüs Müslümanlarının (Müdeccenler-Moriskolar) Göçleri (XVI.-XVII. Asırlar)", **Akademik İncelemeler Dergisi**, sayı. 1, 2013, s. 36; Abdulcelîl Me'âlî, "Eser-u'l Morisikiyyîn fi Tûnis: senâ'i ve 'âdât ve mûsîka", (Çevrimiçi), <https://alarab.co.uk/%D8%A3%D8%AB%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%B3%D9%83%D9%8A%D9%8A%D9%86%D9%81%D9%8A-%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3-%D8%B5%D9%86%D8%A7%D8%A6%D8%B9-%D9%88%D8%B9%D8%A7%D8%AF%D8%A7%D8%AA-%D9%88%D9%85%D9%88%D8%B3%D9%8A%D9%82%D9%89>, 25 Ocak 2018.

⁵⁸ eş-Şerif, **a.g.e.**, s. 72.

hastalığı esnasında kendisinden sonra bu vazifeye kimin lââyık olacağı konusunu etrafındakilerle istişare ettiğinde de yumuşaklığı ve merhameti sebebiyle Yusuf Dayı cevabını almıştır.⁵⁹

Yusuf Dayı'nın 1610-1637 yılları arasında görevde bulunduğu süre Tunus'ta huzurlu bir dönem yaşanmıştır. O da imar çalışmalarına büyük önem vermiş, özellikle Türk çarşısı ve Osmanlı'nın Tunus'taki ilk eserlerinden olan ve Osmanlı mimarîsinin tipik bir örneği olan Yusuf Dayı Camii'ni yaptırmıştır.⁶⁰

Yusuf Dayı görevde bulunduğu sırada Bucakbeyi Ramazan'ın vefat etmesi üzerine aslen Korsika'lı bir köle olan Murad'ı onun yerine Bey yapmıştır. Beylerin görevi esasen verginin toplanması ve merkez dışında kalan bölgelerin güvenliğini sağlamaktan ibaretti. Ancak Murad Bey önemli askeri konulara da müdahil olmuş özellikle Tunus ve Cezayir arasında çıkan ihtilafların giderilmesinde etkin olmuştur. Bu hizmetleri karşılığında İstanbul'dan talep etmiş olduğu paşalık ünvanı için olumlu yanıt gelmiş ve Murad Bey paşa olmuştur. Tunus'ta önemli bir şöhre ve nüfuza sahip olan Murad Bey paşalığı oğlu Hammûda'ya bırakarak vefat etmiştir. Yönetimde son derece etkili olan bu aile ile birlikte dayılık makamı nüfuzunu yavaş yavaş kaybetmeye başlamış ve yerini beylerin hâkimiyetine bırakmıştır.⁶¹

1.3.3. Murâdîler Dönemi

Murad Bey'le birlikte Tunus'un yönetimi hukuki olarak beylerbeyine bağlı olmakla birlikte artık Murâdî ailesinin kontrolüne geçmiştir. Verâset sistemi ile babadan oğula intikal eden paşalığın hâkimiyeti, dayılığa olduğu gibi fiili bir hâkimiyetten ibaretti. Osmanlı Devleti'nin resmi olarak temsilcisi yine beylerbeyi idi. Ancak bu

⁵⁹ es-Serrâc, **a.g.e.**, s. 350-351.

⁶⁰ Zahit Kaplan, "Tunus'ta 400 Yıllık bir Osmanlı Camii: Dayı Yusuf", (Çevrimiçi), <http://ekonomi.dunyabulteni.net/hayat/267170/tunusta-400-yillik-bir-osmanli-camii-dayi-yusuf-video>, 01 Eylül 2017.

⁶¹ Abdolvahhab, **a.g.e.**, s. 116.; Mehmet Maksutoğlu, "Tunus'ta Hâkimiyetin Dayılardan Beylere Geçışı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı. 1, 1967, Ankara, C. 15, s. 174-176.

süreçte beylerbeyinin adının hiç anılmaması onun idari işlere hiç karışmadığı ve hâkimiyetini yalnızca hukuki olarak sürdürdüğü anlamına gelebilir.

İlk Bey olan Murad'ın oğlu Hammûda Bey, bulunduğu konumu daha da güçlendirmek ve ülkeyi dilediği gibi yönetmek için her zaman yumuşak huylu kimselerin dayılığını tercih etmiş ve bunun için çabalamıştır. O da babası gibi Osmanlı halîfesinden paşalık ünvanı talep etmiş ve 1657 yılında bu isteğini onaylayan ferman kendisine ulaşmıştır.⁶² Bu arada Yusuf Dayı'nın vefatının ardından yönetimde etkin bulunmayan dayılık makamına sırasıyla Usta Murad ve Ahmed Hoca gelmiştir. Usta Murad döneminde Tunus en varlıklı günlerini yaşamıştır. Ancak yalnızca üç yıl dayılık yapan Usta Murad 1640 yılında eceliyle vefat etmiştir. Ardından göreve gelen Ahmed Hoca 1647 yılında vefat etmeden önce yerine geçecek ismi Hacı Mehmed Lâz olarak vasiyet etmiştir. Hacı Mehmed Lâz'ın ardından Dayı olan Hacı Mustafa Lâz da diğerleri gibi yalnızca ünvanı taşımakta ve maaşlarını almakta idiler. Yönetim, Hammûda Bey tarafından idare edilmekte idi.⁶³

Hâkimiyetin tekrar Dayı'ya geçmesi, ancak Mustafa Karagöz'ün göreve gelmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Özellikle de 1666 yılında Hammûda Bey vefat edince kontrol tamamiyle Dayı'ya geçmiştir.

Hammûda Bey'in oğlu İkinci Murad babasının yerine paşa olunca ülkede yeniden tek hâkim olmayı istemiştir. Bu arzusuyla dönemin dayısı olan Şaban Hoca ile çekişmeli bir süreç yaşamış sonunda muradına ermiş ve Şaban Hoca'nın dayılıktan hal'edilmesi için divan üyelerini etkilemeyi başarmıştır. Ardından Murad Bey'in de etkisiyle dayı olan Menteşeli Hacı Mehmed'le birlikte dayılık makamı yeniden beyliğin gölgesinde kalmaya başlamıştır. Menteşeli Hacı Mehmed, dayı ünvanıyla yetinmiş ve yönetimle alakalı işlere asla karışmamıştır.

Döneminde yeniçeri ayaklanmasıyla da uğraşan Murad Bey, isyanı bastırdıktan sonra yeniçeri kışlasını yıktırmıştır. Yerine kendi adıyla anılan ve Murâdiye Medresesi

⁶² Abdolvahhab, **a.g.e.**, s. 119.

⁶³ Mehmet Maksutoğlu, “Tunus'ta Hâkimiyetin Dayılardan Beylere Geçişi”, s. 174-176.

olarak bilinen meşhur ilim merkezini inşa ettirmiştir. Murad Bey'in 1675 yılında Bardo Sarayında vefat etmesinin ardından artık Murâdoğulları arasında taht mücadeleleri başlamıştır. Nitekim Murad Bey'den sonra paşa olan oğlu Muhammed Bey, amcası Muhammed el-Hafsî'nin kıskançlıkları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Murâdoğulları arasında başlayan bu hâkimiyet kavgaları uzun süre devam etmiş ve iç savaşlar Beyliğin gücünü azaltmıştır.⁶⁴

Son beylerden olan Ramazan Bey, yönetimde zaafiyeti o kadar ileri götürmüştür ki şarkıcı olan kölelerinden birine devlet işlerini teslim etmiştir. Hristiyan bir anneden doğan Ramazan Bey annesinin vefatının ardından onun adına bir kilise inşa ettirmiştir. Kartaca şehrinde bulunan bu kilise İslamî fetihlerin ardından Tunus'ta yapılmış ilk kilisedir.⁶⁵

Murâdîlerin son temsilcisi, Ebû Bâle⁶⁶ lakaplı Üçüncü Murad Bey'dir. Tunus halkının zalimliğiyle tanıdığı bu Bey, Cezayir ile savaşmayı istiyordu. Asker toplaması için görevlendirdiği kumandanlarından İbrahim Şerif'i bu amaçla İstanbul'a göndermiş, ancak savaş için Osmanlı halifesinden olumlu yanıt alamamıştır.⁶⁷ Bu karara rağmen ordusuyla birlikte Cezayir'e doğru yola çıkmıştır. Cezayir üzerine yürüdüklerini sonradan öğrenen askerlerde bir hoşnutsuzluk belirince bu karışık ortamdan istifade eden İbrahim Şerif, Murad Bey'i ve tüm aile fertlerini öldürerek soylarını kurutmuştur. Böylece Vatan Beyliğini gaspeden İbrahim Şerif ordunun başına geçerek Tunus'a dönmüştür.⁶⁸ 1702 yılında Üçüncü Murad Bey'in ölümüyle birlikte Tunus'ta seksen üç yıl boyunca hüküm süren Murâdî ailesinin söz hakkı artık kalmamıştır.⁶⁹

Üçüncü Murad Bey'in ardından onun yerine geçen İbrahim Şerif aslen Cezayir'deki Türk askerlerindendir. İlk işi Murad Bey'in seçmiş olduğu Dayı'yı azledip yerine kendisine yakın olan Kara Mustafa'yı dayılığa getirtmek olmuştur. Ancak kısa

⁶⁴ A.e., s. 178-182.

⁶⁵ Abdulvahhab, a.g.e., s. 122-123.

⁶⁶ Ebû Bâle: Yanında taşıdığı bir pala bıçağı sebebiyle pala babası olarak adlandırılmıştır.

⁶⁷ Mehmet Maksutoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", s. 142.

⁶⁸ İlter, a.g.e., s. 149.

⁶⁹ Abdulvahhab, a.g.e., s. 123; Kavas, a.g.m., s. 390.

zaman sonra Kara Mustafa'yı da azletmiş yerine kimseyi getirmeyerek bu makamı da kendi bünyesinde toplamıştır. İbrahim Şerif Bey, Dayı sıfatıyla işleri yürüttüğü sırada Osmanlı halifesinden gelen Paşalık ünvanı, Tunus'ta uzun zamandır süregelen çokbaşlılık devrini sona erdirmiştir. Bundan sonra İbrahim Şerif, Paşa İbrahim Bey Dayı olarak tüm otoriteyi kendisinde toplamıştır. Ne yazık ki Tunus'un bu istikrarlı günleri çok uzun sürmemiştir. Cezayir'le süregelen savaşta Tunus hezimete uğramış ve İbrahim Şerif kardeşiyle birlikte esir düşmüştür. Ordu, İbrahim Şerif'in vekili olarak görevde bulunan Hüseyin b. Ali'ye bey'at etmiştir. 1705 yılında Hüseyin b. Ali'nin Bey olmasıyla birlikte Tunus'ta yönetim Hüseyinî ailesinin kontrolüne geçmiş ve bundan sonra bölgenin Osmanlı'dan kopuş süreci başlamıştır.⁷⁰

1.3.4. Hüseyinîler Dönemi

Devletin kurucusu Hüseyin Bey, Tunus'ta idareyi ele aldığı sırada Cezayir'le olan savaş devam etmekte idi. Ancak başkent çevresini kuşatan Cezayir askerleri uzun süren bu kuşatmanın sonunda herhangi bir başarı elde edemeyince ülkelerine geri dönmek zorunda kalmışlardır. Hüseyin Bey, Tunus için büyük bir sorun teşkil eden Cezayir askerlerinin çekilmesinden sonra başkente dönebilmiştir.⁷¹

Hüseyin Bey ile evlatlık edindiği yeğeni Ali Paşa arasında başlayan ve uzun sürecek olan rekabet sebebiyle Tunus'ta karışıklıklar ve ardından bölünmeler yaşanmıştır. Hüseyin Bey ile oğullarının galibiyetiyle sonuçlanan bu kargaşadan sonra kontrol yeniden tamamıyla Hüseyinî ailesine geçmiştir.⁷²

Hüseyinîler döneminde korsanlık faaliyetlerinin gelişmesi sonucu Fransa ile olan ilişkiler gittikçe zayıflamıştır. 1770 yılında Fransız donanmaları Tunus'u günlerce bombalamış ve büyük tahribata sebep olduktan sonra sonunda barış imzalanabilmiştir.⁷³

⁷⁰ Abdulvahhab, **a.e.**, s. 123-124.

⁷¹ **A.e.**, s. 126; İlter, **a.g.e.**, s.149.

⁷² Atilla Çetin, "Hüseyinîler", **DİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 26.

⁷³ **A.e.**

Tunus'ta Fransız etkisi özellikle 1837 yılında Ahmed Bey'in makama gelişiyle birlikte her alanda görülmeye başlanmıştır. Çünkü Ahmed Bey ülkesindeki Avrupalılara son derece nazik davranmaya özen göstermiş birisi idi. Avrupa âdetlerini benimsemiş, ülkesini modernleştirmek adına Fransız subaylarını askeri okullarda görevlendirmiştir.

Ahmed Bey'in vefatının ardından yerine geçen isim Mehmed Bey olmuştur. Ancak Mehmed Bey kısa süre içinde vefat etmiş ve yerini Osmanlı Devletinin bölgedeki son temsilcisi olacak olan Mehmed Sâdık Bey'e bırakmıştır.⁷⁴

Mehmed Sâdık Paşa 1871 yılında yayınlanan fermanla birlikte Tunus Emirliği'ni, doğrudan İstanbul'a bağlı kalmak üzere verâset usulü ile devralmıştır. Bu fermana göre Osmanlı Devletinden habersiz savaş ve barış görüşmeleri yapılmayacak, padişahın izni olmadan ülkeden hiçbir toprak parçası başkasına verilmeyecek ve Osmanlı Devletinin asker talebinde bulunması halinde bu talebe olumlu karşılık verilecekti. Ancak Mehmed Sâdık Paşa, fermana rağmen Osmanlı-Rus harbinde kendisinden istenilen askeri göndermemiştir. Fransızların da kabul etmediği bu fermanla birlikte Tunus'un Osmanlı'dan kopuşu kaçınılmaz olmuştur.⁷⁵

Fransızlar, bölgeye girmek için sınırdaki düzmece bir kavgayı bahane ederek ilk asker sevkiyatını 1881 yılının Mart ayında yapmışlardır. Aslında Tunus'u istila etme fikri 1878 yılında Avrupa Devletleri arasında gerçekleşmiş olan Berlin Kongresi'ne dayanmaktadır. Kongrede, “hasta adam” olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'nin bölünmesi ve paylaşılması konuları masaya yatırılmış ve bunun neticesinde Tunus, Fransızların payına düşmüştür. Mısır'da gözü olan İngilizler Tunus'a karışmamış ancak Türklerde kalmasına da göz yummak istememişlerdir. Nitekim İngiliz devlet adamı Salisbury'nin kongrede söylediği “Kartaca'yı barbar bir topluluğa bırakamayız” sözü bunu ıspatlar niteliktedir.⁷⁶

⁷⁴ Kavas, **a.g.m.**, s. 390.

⁷⁵ **A.e.**, s. 391.

⁷⁶ Hendrik L. Wesseling, **Teile und Herrsche: Die Aufteilung Afrikas 1880-1914**, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999, s. 23-24; Mehmet Maksutoğlu, “Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması”, s. 165.

1881 yılında Tunus'a ilk askerini konuşlandıran Fransız hükümeti Tunus Bey'i ile yaptığı Bardo Antlaşmasından sonra eyaleti himâyesine aldığını duyurmuştur. Ancak bölgenin resmi olarak Fransız idaresine girişi 1883 yılında imzalanan Mersâ Antlaşması ile gerçekleşmiştir.⁷⁷

Aslında Tunus XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fiili olarak Osmanlı idaresinden zaten kopmuş durumda idi. Hutbelerde halen sultanın adı geçmekle birlikte Tunus idaresi kendi diplomatik ilişkilerini yürütüyor, savaş ve barış kararlarını kendi başına alıyor ve kendi parasını basıyordu.⁷⁸

1.4. Fransızların İşgali ve Tunus'un Bağımsızlığına Kavuşması

Cezayir'de baskıcı bir rejim kurarak bölgeyi tüm imkânlarıyla sömüren Fransa'nın Kuzey Afrika'daki ikinci hedefi Tunus olmuştur.⁷⁹ Fransızlar, Tunus'u himâye etmek bahanesiyle bölgeye gelmişler ancak asıl niyetleri Cezayir'deki varlıklarını garanti altına almak ve Fransız sömürgeciliği için uygun alanı oluşturmaktır.⁸⁰ Cezayir'deki rejimin aksine Tunus'ta daha serbest bir politika izlemiş ve Osmanlı'da var olan dayılık sistemini koruyarak yalnızca kendisine bağlı hale getirmiştir.⁸¹

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ülkede sıkıyönetim ilan eden Fransızlar bu fırsattan istifade ederek bölgedeki askerî istihdamı hızlandırmıştır. Bu durum idareye karşı zaman zaman direniş gösteren Fransız muhalifi grupların cesaretini kırmış ve faaliyetlerini durdurmuştur.⁸² Tunus, 1881-1956 yılları arasında Fransız sömürgeciliği altında yaşamak zorunda kalmıştır. Bu süre boyunca Tunus'a yirmi bir

⁷⁷ Kavas, **a.g.m.**, s. 391.

⁷⁸ Wesseling, **a.g.e.**, s. 25.

⁷⁹ S.M. Imamuddin, **A Modern History of the Middle East and North Africa**, Dacca, 1960, s. 411.

⁸⁰ Lisa Anderson, **The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1987, s. 137.

⁸¹ Türkaya Ataöv, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları**, sayı. 411, Ankara, 1977, s. 280.

⁸² Anderson, **a.g.e.**, s. 143.

genel vali tayin eden Fransızlar, bölgedeki Avrupalı vatandaş sayısını da gittikçe arttırmıştır.⁸³

Fransızlar yalnızca siyasi iradeye değil hayatın her alanına müdahale etmişlerdir. Misyonerlik faaliyetleri ile Afrika'nın büyük bir kısmı Hristiyanlaştırılmış, toplum kültürel asimilasyona uğramıştır. Ülkenin resmi dili olarak Arapça yerine Fransızca kullanılmıştır. Eğitim sistemi de sil baştan değişmiş ve okullarda Fransızca'ya öncelik verilmiştir. Arap dili bu dönemde oldukça zayıflamıştır. Tunus'ta Arapça'nın yanı sıra Fransızca halen eğitim-öğretim dili olarak kullanılmakta olup sosyal hayatta da sıkça konuşulmaktadır.⁸⁴

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte güç kaybına uğrayan Fransa, sömürgeleştirdiği toprakların tümünde bağımsızlık mücadeleleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Tunus'ta Abdulazîz es-Seâlibî önderliğinde faaliyet gösteren el-Hizbu'd-dusturî hareketi Fransız sömürgesinden kurtulmak için verdiği mücadeleyle oldukça etkili olmuştur. Hareketin dağılmasının ardından ortaya çıkan el-Hizbu'd-dusturi'l-cedîd lideri Habib Burgiba Fransızlar tarafından hapse atılmış daha sonra Mısır'a sığınmıştır. Fransa aldığı tüm sert tedbirlere rağmen Kuzey Afrika'nın tüm bölgelerinde artan bağımsızlık mücadeleleri ile baş edemeyeceğini anlayınca Tunus'un bağımsızlık talebini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu amaçla, Fransızlarla işbirliği yapmayı kabul eden Habib Burgiba ülkesine geri çağırılmış ve 1956 yılında Bardo Anlaşması iptal edilerek Tunus bağımsızlığına kavuşmuştur.⁸⁵

⁸³ Kavas, **a.g.m.**, s. 391-392.

⁸⁴ Ulutaş, Torlak, **a.g.m.**, s. 5; Erdoğan Uygur, Fatma Uygur, "Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine bir Araştırma", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, yıl: 17, sayı: 3, Aralık 2013, s. 280.

⁸⁵ Tufan Buzpınar, "Fransa (Fransız Sömürgeciliği)", **DİA**, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 186; Ulutaş, Torlak, **a.g.m.**, s. 5-6; Kavas, **a.g.m.**, s. 392.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE EDEBÎ VE KÜLTÜREL HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

2.1. Eğitim Kurumları

İslam kültüründe ilk eğitim kurumları mescidler olmuştur. Mescidler ibadethâne olmanın yanı sıra ilim talebeleri için de bir merkez olma rolünü üstlenmişlerdir. Müslümanların hicretten sonra Medine’de kurdukları Mescid-i Nebevî ile başlayan bu gelenek daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Zamanla mescidlerle birlikte ihtiyaca binaen yaygınlaşan küttablar ve yükseköğrenim düzeyindeki medreseler İslam medeniyetine katkıda bulunmuşlardır.¹

Tunus, Müslümanların bölgeyi fethetmesiyle birlikte buralarda kurdukları ilim merkezleri sayesinde kültürel hayatta her zaman önemli bir rol üstlenmiştir. Kayrevan’daki Ulu Camii başta olmak üzere Tunus şehrindeki Zeytûne Camii/Medresesi bu anlamda etkili olmuş ve yalnızca Tunus’ta değil tüm Kuzey Afrika ve Endülüs’te ilmin merkezi kabul edilmiştir.²

Osmanlı döneminde de ilmi hareketlilik devam etmiş Türkler devraldıkları bu kültürel mirasa sahip çıkmışlardır. Gerek beyler gerekse dayılar eğitim ve kültüre son derece önem vermiş, bu alandaki çalışmaları her daim desteklemiş ve teşvik etmişlerdir.³

Osmanlı’nın hâkim olduğu dönemde bölgede etkili olmuş başlıca eğitim kurumları şunlardır:

¹ İsmet Kayaoğlu, “İslam Kurumları Tarihi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları**, sayı. 168., 1985, Ankara, s. 125; Yusuf b. Ahmed Havale, **el-Hayatu’l-‘ilmiyye fî İfrîkiyye**, 2 c., Mekke, Câmi’atu Umîi’l-Kura, 2000, C. I, s. 201.

² Havale, **a.e.**, s. 203.;

³ Tahir el-Ma’mûrî, **Câmi’u’z-Zeytûne ve medârisu’l-‘ilm fil-‘ahdeyni’l-Hafsî ve’t-Turkî**, Tunus, ed-Dâru’l-‘arabiyye li’l-kitâb, 1980, s. 13; Hizmetli, **a.g.m.**, s. 6.

2.1.1. Zeytûne Medresesi

Tunus şehrinde ilk kez 699 yılında Emevî valisi Hassân b. Nu'man tarafından kurulan ve 732-734 yılları arasında Vali Ubeydullah b. el-Habbab⁴ tarafından yenilenen Zeytûne Medresesi Kayrevan'dan sonra bölgenin en önemli ilim yuvası olmuştur.⁵ Adını Kur'an-ı Kerim'de geçen mübarek zeytun ağacından aldığı rivayet edilmiştir.⁶

Dini ilimlerle birlikte edebi, felsefi ve akli ilimlerin de okutulduğu Zeytûne Medresesi özellikle Hafsîler döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Hafsîler, medresede kütüphaneler kurmuş ve eğitim sistemine getirdikleri düzen ve verilen icâzetlerle medreseyi üniversite konumuna yükseltmişlerdir.⁷

Hafsîlerin çöküş zamanında Tunus, İspanyollar tarafından istila edilince zamanın önemli âlimleri farklı bölgelere dağılmıştır. Zeytûne Medresesi İspanyolların başlıca hedefleri arasında yer almış ve kütüphaneyi içindeki eserlerle birlikte yakıp yıkmışlardır. Bu olaylar sebebiyle Tunus'ta ilmi hayat canlılığını yitirmiştir. Ancak Osmanlı'nın hüküm sürmeye başlamasıyla birlikte düzen yeniden sağlanmış ve Tunus ilmi bakımdan eski parlak günlerine kavuşmuştur. Farklı bölgelere dağılmış bulunan âlimlerin Tunus'a dönmesi ve Endülüs'ten çıkarılan ilim ehlinin de onlara katılması bu duruma büyük katkı sağlamıştır.⁸

Osmanlı döneminde Hafsîlerin kurdukları eğitim geleneği genel olarak devam etmiştir. Zeytûne'nin yapısında büyük değişiklikler olmamakla birlikte okutulan derslerde ve kitaplarda Hanefî mezhebinin etkisiyle bazı düzenlemeler yapılmıştır.⁹

⁴ Ubeydullah b. el-Habbab'ın Zeytûne'nin kurucusu olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Bkz.:Havale, **a.g.e.**, s. 212; Y.G-M.Lulat, **A History of African Higher Education from Antiquity to the Present: a Critical Synthesis**, Londra, Greenwood, 2005, s. 99.

⁵ Kadir Pektaş, "Zeytûne Camii", **DİA**, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 380.

⁶ Abdulazîz ed-Devletî, **ez-Zeytûne, 'aşra kurûn mine'l-fenni'l-mî'mâri't-Tûnisî**, Tunus, Vezâretu's-sekâfetu'l-ma'hadi'l-vatanî li't-turâs, 1996, s. 15.

⁷ İsmail Yiğit, "Zeytûne Camii", **DİA**, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 382.

⁸ Yiğit, **a.g.m.**, s. 382; el-Ma'mûrî, **a.g.e.**, s. 55.

⁹ el-Ma'mûrî, **a.e.**, s. 24.

Osmanlı döneminde Zeytûne’de okutulan dersler ve kitaplardan bazıları şunlardır;

Fıkıh dersi için, Osmanlı medreselerinde âdet olduğu üzere, bu okulda da Muhtasar-ı Halil adlı fıkıh kitabından istifade edilmiştir. Tefsir dersinde ise Ebu’s-Suud efendinin tefsiri başlıca kaynak kabul edilmiştir. Hadis dersinde Buhâri okuyan öğrenciler Kelam dersinde ise Neseî akaidi ile öğrenim görmüşlerdir. Bu derslerin dışında mantık ilmi, Usulu’l-fıkh ve Arapça dersleri de mevcuttu. Usulu’l-fıkh dersinde Celâleddin Mahallî’nin Cem‘ul-Cevâmi‘ adlı eseri okutulan başlıca kaynaklardan olmuştur. Mantık ilminde ise Şirazî’nin Şemsiyye şerhi tercih edilmiştir.¹⁰

Osmanlı döneminin meşhur Zeytûne âlimleri ise şunlardır; Muhammed Futâte, Muhammed el-Gumârî, Âşûr el-Kosantînî, Muhammed Hammûde, Şeyh Muhammed Se‘âde, Ebu Abdullah Muhammed Zeytûne, Muhammed b. Abdullah, Saîd eş-Şerif, Sâsî, Ebu Zeyd Abdurrahman el-Asayibi, Muhammed el-Haccîc, Abdulkadir el-Cibâlî, Saîd el-Mehcûz.¹¹

Mehmed Sâdık Paşa döneminde Zeytûne Medresesi’nde birtakım ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Okulun müfredatıyla birlikte öğrenci ve hocaların durumu, öğretim yılının sonunda yapılacak imtihanlar ve nezâret heyetinin başlıca vazifeleri yeniden belirlenerek okul üzerinde tam bir kontrol sağlanmıştır. Bu ıslahat çalışmalarının önde gelen isimlerinden Tunuslu Hayreddin Paşa, okulda İslami ilimlerin yanında modern bilimlerin de okutulmasını teklif etmiş, ancak onun bu teklifine mutaassıp bazı âlimler şiddetle karşı çıkınca bu fikir kendisine uygulama alanı bulamamıştır.¹²

Zeytûne Medresesi uzun yıllar boyunca bölgenin en önemli İslami eğitim merkezlerinden biri olmuştur. Öğrencilerin eğitimlerini mutlaka Zeytûne Medresesi’nde tamamlamaları gerekirdi. Bu yüzden yalnızca Tunus’tan değil, civar ülkelerden de öğrenciler ilim tahsilini tamamlamak ve ulemâdan sayılmak üzere en son Zeytûne

¹⁰ el-Ma‘mûrî, **a.g.e.**, s. 28-40.

¹¹ el-Ma‘mûrî, **a.g.e.**, s. 56; Yiğit, **a.g.m.**, s. 382.

¹² Yiğit, **a.e.**

Medresesi'ne gelmiş ve burada üst düzey bir eğitim aldıktan sonra mezun olup ülkelerine dönmüşlerdir.¹³

2.1.2. Şammâ'îye Medresesi

Osmanlı yönetimi her zaman kendi okulunu inşa etmemiş, aynı zamanda Hafsîler döneminden kalan ancak devletin çöküşü esnasında türlü saldırıların hedefi olmuş ve işlevini kaybetmiş olan eğitim kurumlarını yenilemek suretiyle de ilmi hayatı ihya etmiştir. Şammâ'îye Medresesi, Unkiye Medresesi ve Muntasiriye Medresesi bu okullardan bazılarıdır. İspanyol istilasından sonra kullanılamaz hale gelen bu okullar yenilenmiş ve eğitim dünyasına kazandırılmıştır. Ayrıca zamanla dönemin en büyük okulları arasına girerek, meşhur âlimlerin yetiştiği kurumlar haline gelmişlerdir.¹⁴

2.1.3. Yusufiye Medresesi

Yusuf Dayı 1612 yılında Türk çarşısında kendi adını taşıyan bir camii yaptırmıştır. Osmanlı döneminin önemli eserlerinden olan bu yapı, Tunus'taki ilk Hanefî camii olma özelliğine sahiptir.¹⁵ Yusuf Dayı bu caminin yanına Hanefî mezhebine göre eğitim veren bir medrese kurmuş ve ilmi hayatın canlanmasına vesile olmuştur. Ayrıca Hanefî âlimlerden olan Ramazan Efendi'yi hem caminin imametine hem de medresenin idaresine tayin etmiştir.¹⁶

Uzun yıllar hizmet veren okul Mehmed Sâdık Paşa döneminde Sâdıkî hastanesinin genişletilmesi için başlatılan çalışmalar sebebiyle vakıflar müdürlüğünün izni sonucu hastaneye dâhil edilmiştir.¹⁷

¹³ Arnold H. Green, **The Tunisian Ulama 1873-1915 Social Structure and Response to Ideological Currents**, Leiden, E.J.Brill, 1978, s. 28; Hamdi Yıldız, "Zeytûne Cami'sinde Yüzyıllara Dayanan 'İlim Halkaları'", <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/-zeytune-camisinde-yuzyillara-dayanan-ilim-halkalari/585755>, 24 Haziran 2018.

¹⁴ el-Ma'mûrî, **a.g.e.**, s. 91-92.

¹⁵ Muhammed b. el-Hoca, **Târîh me'âlimi't-tevhîd fi'l-kadîm ve fi'l-cedîd**, thk. Cîlânî b. Yahya, Hammâdî es-Sâhilî, 2. bs., Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1985, s. 177.

¹⁶ **A.e.**, s. 305.

¹⁷ **A.e.**, s. 305.

2.1.4. Endülüsiye Medresesi

Tunus'a göç etmek zorunda bırakılan Endülüslü Müslümanlar yaptıkları çalışmalarla ülkede kültürel seviyenin yükselmesine önemli katkıda bulunmuşlardır. Tunus'a kazandırdıkları kalıcı eserlerden birisi de Yusuf Dayı'nın talebi üzerine inşa ettikleri Endülüsiye Medresesi'dir. Okulun ilk hocası Tunus'a Osman Dayı zamanında gelmiş olan meşhur âlimlerden Şeyh Şa'ban el-Endulusî'dir.¹⁸

2.1.5. Murâdiye Medresesi

Murâdiye Medresesi 1673 yılında İkinci Murad Bey tarafından yaptırılmıştır. Döneminde çıkan yeniçeri ayaklanmalarını bastırdıktan sonra kışlalarını yıktırmış ve yerine kendi adıyla anılan bu eğitim kurumunu yaptırmıştır. Bu okulun adı bazı kaynaklarda Tевbe Medresesi olarak da geçmektedir.¹⁹

Murad Bey, ilk müderris olarak okula Malikî mezhebi imamlarından Şeyh Muhammed el-Gammâd'ı tayin etmiştir. Malikî mezhebini benimsemiş olan halkın sevgisini kazanmak için Murad Bey böyle bir siyaset izlemiştir.²⁰ Özellikle lugavî ilimlerde uzman olan el-Gammâd, burada otuz yıldan fazla görev yapmıştır.²¹

Binası günümüzde halen mevcut olan Murâdiye Medresesi'nin faaliyet alanı değişmiş ve yöresel sanat atölyelerine dönüştürülmüştür.²²

2.1.6. Kâid Murad Medresesi

Suvari Medresesi olarak da bilinen okul 1682 yılında Murâdî emirlerinden Murad b. Abdullah tarafından kurulmuştur. Okulun kapısında yer alan kitabede kurucusuna dair bilgiler verilmiştir. Hanefî mezhebine göre eğitim veren okul aynı zamanda bünyesinde barındırdığı öğrenci yurtlarıyla ön plana çıkmıştır.²³

¹⁸ A.e., s. 297.

¹⁹ Kadir Pektaş, "Murâdiye Medresesi", *DİA*, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 203; el-Hoca, a.g.e., s. 299.

²⁰ Louhichi, a.g.e., s. 184.

²¹ el-Ma'mûrî, a.g.e., s. 95.

²² Pektaş, a.g.m., s. 203.

²³ el-Hoca, a.g.e., s. 304.

2.1.7. Nahle Medresesi

Birinci Ali Paşa olarak bilinen Hüseyinî beylerinden Ali b. Muhammed b. Ali Turkî, ilk olarak Zeytûne Medresesi'nin yakınlarında Nahle Medresesi'ni kurmuştur. Bu okula tayin ettiği ilk hoca allâme Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hadravî olmuştur.²⁴

2.1.8. Hüseyniye Medresesi

Hüseyin b. Ali, Nahle Medresesi'nden sonra Hüseyniye Medresesi'ni kurarak ikinci adımı atmıştır. 1715 yılında kurduğu medresenin ilk hocası olarak Ebu Abdullah Muhammed Ca'ît görevlendirilmiştir.²⁵

2.1.9. Âşûriye Medresesi

Hüseyin b. Ali'nin 1749 yılında inşa ettirdiği bu okul, Âşûr mahallesinde yer almasından ötürü bu şekilde isimlendirilmiştir. Malikî mezhebine vakfedilmiş bulunan okul, Ali Paşa'nın yaptırdığı okullar içinde en iyisi kabul edilmiştir.²⁶

Okulda tefsir, Malikî fıkı ve hadis kitaplarının da yer aldığı toplam 357 eserin bulunduğu bir kütüphaneye birlikte öğrencilerin ikamet etmesi için yurt imkânı da mevcuttu.²⁷

2.1.10. Süleymaniye Medresesi

Zeytûne Medresesi'nin yakınında inşa edilen bu okulun kurucusu yine Birinci Ali Paşa olmuştur. Tunus'taki diğer okullara göre büyüklüğüyle dikkat çeken Süleymaniye Medresesi'nin yapımı 1754 yılına dayanır. Süleymaniye Medresesi'nin yapımı ülkede yaşanan elim bir olayın neticesine dayanmaktadır. Ali Paşa'nın oğlu Süleyman Bey, kardeşi tarafından zehirlenerek öldürülmüş ve bu olay Ali Paşa'yla birlikte tüm ülkeyi derinden sarsmıştır. Ali Paşa oğlunun anısına onun adını taşıyan bu

²⁴ A.e., s. 306.

²⁵ A.e., s. 309-310.

²⁶ Ebu Nuha, "el-Medresetu'l-Âşûriyye", (Çevrimiçi), <https://www.turess.com/alchourouk/5526>, 8 Haziran 2018; el-Hoca, a.g.e., s. 315.

²⁷ el-Hoca, a.e., s. 315.

okulu yaptırmıştır. İki yıl aradan sonra Süleymaniye Medresesi'nin yanına Bâşiye Medresesi adında yeni bir okul daha eklemiştir. Malikî mezhebine göre eğitim verilmiş olan bu okullar günümüzde belediyenin tasarrufunda bir sanat merkezi olarak halen aktiftir.²⁸

2.1.11. Sâdıkiye Medresesi

Tunus'ta modernleşmenin en önemli öncülerinden biri olan Tunuslu Hayreddin Paşa, ülkede birçok reform gerçekleştirmiştir. Siyasi, ictimai ve iktisadi alanlarda yaptığı reformların yanı sıra eğitime de büyük önem vermiştir. Ülkede halka açık olan genel bir kütüphane kurmuş ve farklı şehirlere dağılmış bulunan eserleri bu kütüphanede toplamıştır. Tunuslu Hayreddin Paşa, bizzat kendisinin de bu kütüphaneye 1100 ciltlik el yazması bir koleksiyon bağışladığını ifade etmiştir.²⁹ Ayrıca kendisi Zeytûne Medresesinde yeniliklere imza atmış ve eğitimi düzene bağlamıştır. 1875 yılında Tunus şehrinin merkezinde dönemin beyi Mehmed Sâdık Paşa'nın adını taşıyan Sâdıkiye Medresesi'ni kurarak, Tunus'a modern anlamda ilk eğitim kurumunu kazandırmıştır.³⁰

Sâdıkiye Medresesi, İslami ilimlerle birlikte modern bilimlerin de okutulduğu Avrupa okulları örnek alınarak kurulmuş bir eğitim kurumudur. Öğrenciler bu okulda Arapça'nın yanı sıra Türkçe, Fransızca ve İtalyanca dillerinin de okutulduğu iyi bir eğitim almışlardır.³¹

Sâdıkiye Medresesi'nde eğitim, kuruluşunun ilk yıllarında üç farklı bölüme ayrılmıştır. Birinci kısımda öğrenciler hazırlık derslerini Arapça olarak almış, ikinci kısımda ise Zeytûne Medresesi'ndeki derslere benzer bir eğitimden geçmişlerdir. Üçüncü bölümde ise öğrenciler yabancı dillerle tanışıp matematik ve doğa bilimleri gibi

²⁸ Kadir Pektaş, "Süleymaniye medresesi", *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 123; el-Hoca, *a.g.e.*, s. 320.

²⁹ Muhammed Salah Mzali, Jean Pignon, *Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları Açıklamalı Tarihi Belgeler*, çev. Belma Aksun, İstanbul, Nehir Yayınları, 1997, s. 39.

³⁰ Atilla Çetin, "Hayreddin Paşa, Tunuslu", *DİA*, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 58; *Cities of the Middle East and North Africa: a Historical Encyclopedia*, yay.haz. Michael R.T. Dumper, Bruce E. Stanley, California, ABC-CLIO, 2007, s. 371.

³¹ Mzali, Pignon, *a.g.e.*, s. 39.

derslerden sorumlu tutulmuşlardır. Öğrencilerin isteklerine bağlı olarak bu bölümlerden hem geleneksel hem de modern bilimlere aynı anda ulaşma imkânı da mevcuttu.³²

Okulda işlenen derslerin sınıflara göre dağılımı ise şu şekildedir. İlk yılda öğrenciler kıraat ve yazı dersleriyle birlikte hesap ilmine giriş dersini Arapça olarak almış ve Kur'an-ı Kerim'den bazı bölümleri ezberlemekle sorumlu tutulmuşlardır. İkinci yılda ise öğrenciler Fransızca, Türkçe ve İtalyanca dillerini öğrenmiş ve bu dillerle işlenen Coğrafya, Matematik, Cebir ve Geometri derslerinin temel konularına giriş yapmışlardır. Yabancı dil eğitimi, matematik ve doğa bilimleri dersleri yedinci sınıfa kadar altı yıl boyunca devam etmiştir. Bu derslerin yanı sıra Arapça, Fıkıh ve dini ilimler de yoğun olarak beş yıl boyunca devam etmiştir. İsteğe bağlı olarak öğrenciler Zeytûne Medresesi müfredatına denk özel bir programa katılma şansına da sahip olmuşlardır.³³

Tunus'un birçok önemli şahsiyeti bu okulda yetişmiştir. Bağımsız Tunus devletinin ilk devlet başkanı Habib Burgiba bunlardan yalnızca birisidir.³⁴

Tunus'un modernleşme tarihinde önemli bir rol oynayan bu okul, günümüzde hâlen lise olarak kullanılmaktadır.³⁵

2.2. Kütüphaneler

Tunus, İslam medeniyetiyle tanıştıktan sonra kültürel hayata katkı sağlayacak birçok kuruma kavuşmuştur. Ukbe b. Nafi' ile başlayan medrese, camii ve kütüphane inşa etme çalışmaları Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Sultanlar, paşalar ve beyler saraylarında yaptırdıkları kütüphanelerinin yanı sıra medrese ve camilerde de kitapların bulunmasına özen göstermiş ve her yaptırdıkları medresenin yanına bir kütüphane inşa

³² Ahmed Abdusselam, **el-Medresetu's-Sâdikiyye ve's-Sâdikiyyûn**, Tunus, Beytu'l-hikme, 1994, s. 14-15.

³³ **A.e.**, s. 15.

³⁴ D. Mehmet Doğan, "Tunus'un Hayreddinleri!", (Çevrimiçi), <http://www.tyb.org.tr/tunusun-hayreddinleri-5948yy.htm>, 26 Haziran 2018; Norma Salem, **Habib Bourguiba, Islam and the Creation of Tunisia**, Londra, Croom Helm, 1984, s. 40.

³⁵ Niyazi Berkes, **İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975, s. 144.

etmişlerdir.³⁶ Hafsîlerin son zamanlarında, yalnızca Zeytûne Camii'ne ait kütüphanelerde, içinde nadir yazma eserlerin de bulunduğu yaklaşık 200.000 kitap mevcuttu.³⁷ Tunus'un en önemli iki kütüphanesi bahsi geçen Zeytûne Camii'ne ait kütüphaneler ile Kayrevan'da bulunan Ulu Camii'ne ait kütüphanelerdir. IX. yüzyıldan kalma Kayrevan Kütüphanesi şehri istila eden Fatimîler tarafından zamanında yok edilmiştir.³⁸ Değerli el yazmalarından oluşan ve geniş bir koleksiyona sahip bulunan Zeytûne'deki kütüphaneler ise İspanyol saldırılarından nasibini almıştır. Bazı eserleri yok etmişler bazılarını ise çalmışlardır. İspanyolları bölgeden uzaklaştıran Türkler onlardan geriye kalan enkazı yenilemekle kalmamış aynı zamanda genişletmişlerdir. Zeytûne'de bulunan Abdaliye ve Ahmediye kütüphaneleri başta olmak üzere İspanyolların yakıp yıktığı camii ve medreseler canlandırılan bu yapılar arasındadır.³⁹

Osmanlı'nın hâkimiyet döneminde devlet eliyle kurulan kütüphanelerin yanı sıra ilmi, edebi ve siyasi kimlikleri ile öne çıkan bazı şahsiyetlerin kişisel kütüphaneleri de içindeki nadide eserler ile dikkat çekmiştir. Mescid, zaviye ve özel kütüphanelerde mevcut olan bu değerli eserler muhafaza edilmek amacıyla daha sonra devlet kütüphanelerine taşınmıştır.⁴⁰ Sözü geçen kütüphanelerden bazıları şunlardır:

2.2.1. Ebu'l-Hasan el-Kerrây Kütüphanesi

Safakes ulemâsının en meşhurlarından olan Ebu'l-Hasan b. Ebubekir el-Kerrây başta doğup büyüdüğü Safakes şehri olmak üzere Tunus ve Mısır'da eğitim görmüş ve ardından birçok öğrenci yetiştirmiştir. 50'den fazla şiiri bulunan el-Kerrây, irşad

³⁶ Mehmet Kardeş, "Osmanlı Kütüphaneleri", (Çevrimiçi), <http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501318>, 12 Temmuz 2018.

³⁷ Yiğit, "Zeytûne Camii", s. 382.

³⁸ **International Dictionary of Library Histories (volume 1&2)**, yay.haz. David H. Stam, New York, Routledge, 2015, s. 112.

³⁹ "Knowledge, Learning Institutions and Libraries in Islam: Book Publishing and Paper Making", (Çevrimiçi), <http://www.muslimheritage.com/article/knowledge-learning-institutions-and-libraries-islam-book-publishing-and-paper-making>, 12 Temmuz 2018.

⁴⁰ "Nefâis dâru'l-kutubi'l-vataniyye", (Çevrimiçi), <http://www.bibliotheque.nat.tn/%D9%86%D9%81%D8%A7%D8%A6%D8%B3-%D8%AF%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%AA%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B7%D9%86%D9%8A%D8%A9/?lang=ar>, 25 Eylül 2018.

faaliyetlerinde bulunmak üzere bir mescid ve zaviye yaptırmıştır. Bu mescidin bir bölümüne kurduğu kütüphane ile kelam, fıkıh, hadis, tasavvuf, tefsir, dil, edebiyat ve tıp gibi çeşitli alanlarda yazılmış eserleri bir araya toplamıştır. Aynı zamanda kendi el yazmaları dâhil olmak üzere onlarca el yazması da kütüphanede yerini almıştır. 1965 yılında bu kütüphanedeki tüm eserler Safakes şehrinde bulunan Dâru'l-Celûlî müzesine aktarılmıştır.⁴¹

2.2.2. Ahmediye Kütüphanesi

Birinci Ahmed Paşa Bey tarafından yaptırılan ve Tunus'un en meşhur kütüphanelerinden olan Ahmediye kütüphanesi 1840 yılında kurulmuştur.⁴² Paşa, bu projesini İbrahim er-Riyâhî, Vezir Mustafa Haznedar, tarihçi Ahmed ibn Ebu'd-Diyâf gibi önemli âlimlerin kütüphanelerinde bulunan eserleri satın alarak gerçekleştirmiştir. Kütüphaneye ait ilk katalog 1883 yılında yayınlanmış ve 1967 yılında ise kütüphanede bulunan 6464 adet eser, Tunus'ta el-mektebetu'l-vataniyye'deki kitapların arasına dâhil edilmiştir.⁴³

2.2.3. Hüseyin Hoca Bâş Memluk Kütüphanesi

Birinci Ahmed Paşa'nın veziri olan Hüseyin Hoca Bâş'ın kurduğu meşhur kütüphanesinde bulunan nadide eserler daha sonra Ahmed Paşa Bey tarafından satın alınıp bahsi geçen Zeytûne'deki Ahmediye kütüphanesine dâhil edilmiştir.⁴⁴

⁴¹ “Seyyidî ebu'l-hasen el-kerrây”, (Çevrimiçi), <http://zaherkammoun.com/2016/04/21/%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D9%8A-%D8%A8%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B3%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B1%D8%A7%D9%8A/>, 20 Ekim 2018.

⁴² “Tunisia”, **World Encyclopedia of Library and Information Services: third edition**, yay.haz. Robert Wedgeworth, Chicago, American Library Association, 1993, s. 820.

⁴³ “el-Mektebâtü't-Tûnisiyye”, (Çevrimiçi), <http://www.mawsouaa.tn/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%83%D8%AA%D8%A8%D8%A7%D8%AA%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3%D9%8A%D8%A9>, 15 Temmuz 2018.

⁴⁴ **A.e.**

2.2.4. Nûriye Kütüphanesi

Safakes şehrinde bulunan bu kütüphanenin kurucusu Şeyh Ali b. Sâlim en-Nûrî'dir. Safakes'te eğitimine başlayan en-Nûrî daha sonra Tunus'a geçerek dönemin meşhur âlimlerinden ders almış ardından da Mısır'a giderek ilim tahsiline el-Ezher'de devam etmiştir. İslami ilimlerde uzmanlaşan en-Nûrî memleketine dönerek ilmi çalışmalarını burada sürdürmüştür. Buna bağlı olarak Kur'an-ı Kerim ve diğer islami ilimlerde eğitim veren bir medrese inşa ettirmiştir. Hizmetleri medrese ile sınırlı kalmamış aynı zamanda değerli el yazmalarının ve dini ilimler başta olmak üzere matematik, astronomi, tıp ve az sayıda dil, edebiyat ve tarih gibi muhtelif ilim dallarında eserlerin bulunduğu bir kütüphane açmıştır. Kütüphanede özellikle de kıraat ilmiyle alakalı eserler yoğunlukta idi. 1969 yılında kütüphanede bulunan tüm eserler Tunus'taki el-mektebetu'l-vataniyye'ye aktarılmıştır.⁴⁵

2.3. Matbaa Basın

Modern anlamda ilk matbaanın kuruluşu 1431 yılında Almanya'da gerçekleşmiştir. Daha sonra sırasıyla İtalya, Fransa ve İngiltere'de kullanılmış ve zamanla tüm dünyaya yayılmıştır. Tunus'a girişi ise Osmanlı devleti vasıtasıyla olmuş ve 1845 yılını bulmuştur.⁴⁶ Dönemin beyi Muhammed Paşa, matbaayı Tunus'a getiren ilk kişi olmuştur.⁴⁷

Matbaanın Tunus'a girişiyle birlikte her bölgede olduğu gibi kitaplar yalnızca zenginlerin kitaplıklarını süslemekten ibaret kalmamış ve tüm halkın ulaşım yararlanabileceği bir kaynak haline gelmiştir.⁴⁸

⁴⁵ “el-imâm ebu'l-Hasen Ali en-Nûrî es-Safakîsî”, (Çevrimiçi), <https://www.tunisia-sat.com/forums/threads/1677349/>, 29 Eylül 2018.

⁴⁶ Kemal Beydilli, “Matbaa”, *DİA*, C. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 108.

⁴⁷ Muhammed Tahir b. Abdulkadir el-Kurdî el-Mekkî el-Hattât, *Târîhu'l-Kur'ân ve garâib resmih ve hukmih*, Cidde, 1987, s. 186-187.

⁴⁸ Ebu'd-Diyâf, *a.g.e.*, C.V, s. 31.

2.3.1. er-Râidu't-Tûnisî Gazetesi

Matbaanın Kuzey Afrika'ya gelişiyle birlikte Osmanlı Devleti bölgede ilk adımda 27 resmi gazete çıkarmıştır.⁴⁹ Arapça olarak yayınlanan bu gazetelerin ilkleri Mısır'da çıkan *Vakâyî-i Misriyye*, Cezayir'de *el-Mubâşir* ve Tunus'ta *er-Râidu't-Tûnisî* gazetesidir. Haftalık olarak çıkan ilk resmi gazete *er-Râidu't-Tûnisî*, dönemin beyi Muhammed Sâdık Paşa tarafından yayınlanmıştır.⁵⁰ 9 Temmuz 1861 tarihinde yayın hayatına başlayan bu gazete, tüm bölgenin ilk düzenli gazetesi olma özelliğine de sahiptir.⁵¹

Gazete, ülkede yaşanan olaylarla ilgili halkın bilgilendirilmesi, çıkan kanunların ilan edilmesi, resmi duyuruların yapılması gibi devletin sözcülüğü görevinin yanı sıra ilmi çalışmaları da desteklemiş ve Tunus'ta medeniyet seviyesinin yükselmesinde oldukça etkili olmuştur.⁵² Dil, edebiyat, tarih, coğrafya, eğitim-öğretim, siyaset, ekonomi, sanat gibi ele aldığı konuların çeşitliliği ile edebi ve fikri hayata hareketlilik katmıştır. Hem yazarların bizzat kaleme aldığı makalelerle hem de diğer arap ülkelerinde yayınlanan gazetelerden yaptığı paylaşımlarla toplumu aydınlatmıştır.⁵³ Aynı zamanda gazete yazarlarının, Muhammed Sâdık Paşa tarafından Zeytûne ulemâsının önde gelen isimlerinden seçilmiş olması da gazeteye siyasi olmasının yanı sıra edebi ve ilmi bir kimlik kazanmıştır.⁵⁴

⁴⁹ Filib dî Tarrâzî, *Târîhu's-sahâfeti'l-'Arabiyye*, 2 c., Beyrut, el-Matba'a el-Edebiyye, 1913, C.I, s. 47.

⁵⁰ M.Chenoufi, "al-Râ'id al-Tûnisî", *The Encyclopaedia of Islam (new edition)*, C. 8, Leiden, E.J.Brill, 1995, s. 401.

⁵¹ William A.Rugh, *Arab Mass Media: Newspapers, Radio, and Television in Arab Politics*, Londra, Praeger, 2004, s. 6; Ebu'd-Diyâf, *a.g.e.*, C.V, s. 31; dî Tarrâzî, *a.g.e.*, s. 64.

⁵² dî Tarrâzî, *a.e.*, s. 64.

⁵³ *Târîhu'l-Edebi't-Tûnisî'l-hadîs ve'l-mu'âsir*, Tunus, el-mucemme'at-tûnisî li'l-'ulûm ve'l-âdâb ve'l-funûn beytu'l-hikme, 1993, s. 13.

⁵⁴ Muhammed el-Hıdır Huseyn, *Mevsû'atu'l-a'mâli'l-kâmile: Tûnus ve câmi'u'z-Zeytûne; li'l-imâm Muhammed el-Hıdır Huseyn*, thk. Ali er-Rıza el-Huseynî, Suriye, Dâru'n-Nevâdir, 2010, s. 45.

Muhammed Sâdık Paşa gazetesinin ilk sayısında “vatan sevgisi imandandır, kim ülkesinin kalkınması için çalışırsa o ancak dinini yüceltmış olur.” cümlesini kullanmıştır. Bu cümle daha sonra gazetesinin sloganı olmuş ve her sayıda yer almıştır.⁵⁵

Gazetenin editörlüğüne getirilen ilk isim Mansur Carletti olmuş ardından Muhammed Senûsî bu görevi üstlenmiştir. 1875 yılında ise gazete ile birlikte devlet matbaasının da yönetimi Muhammed Bayram el-Hâmis’e devredilmiştir.⁵⁶

Tunuslu Hayreddin Paşa matbaanın ve gazeteceliğin ülkelerin kalkınmasındaki rolünü idrak etmiş bir kimse idi. Bu sebeple *er-Râidu’l-Tûnisî* ile çokça ilgilenmiş, çalışmaları her zaman teşvik etmiş ve kendisi de bizzat makaleler yazarak gazeteyi renklendirmiştir. Gazetede Tunuslu Hayreddin Paşa gibi birçok başka önemli isimlerin yazıları da yer almıştır.⁵⁷

2.4. Devlet Matbaasında Basılan Yayınlar

Muhammed Said el-Mellah, Tunus’ta matbaacılığın doğuşunu ve gelişimini ele aldığı makalesinde, Tunus’un ilk matbaasında basılan eserleri yıllara göre tasnif etmiştir.⁵⁸ Bu eserlerin Osmanlı döneminde yıllara göre tasnif edilmiş olanları şunlardır:

1860

- *er-Râidu’l-Tûnisî* gazetesi ile Tunus yasaları mecmuası

1861

- Hasan Lâziğlî el-Bûnî, *el-Behcetü’l-Huseyniyye fî’l-tevârihi’l-hâliyye*

⁵⁵ A.e., s. 65.

⁵⁶ Atilla Çetin, “Muhammed Bayram”, *DİA*, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 508.

⁵⁷ dî Tarrâzî, a.g.e., s. 66.

⁵⁸ Muhammed Said el-Mellah, “Bidâyetü’t-tibâ’a ve’s-sahafeti’l-‘Arabiyye fî Tûnus”, (Çevrimiçi), <http://www.nashiri.net/index.php/articles/general-articles/4380-2010-03-04-12-37-23-v15-4380>, 5 Temmuz 2018.

1862

- Meclis müzakereleri
- İbn Zafer, *Sulvânu 'l-mutâ 'fî 'udvâni 'l-etbâ 'a*
- Musa b. Yusuf Zeyyân Abdolvâdî, *Vâsıtatü's-sulûk fî siyâseti 'l-mulûk*
- Salih en-Neyfer, *Hatm fî 'l-hadîs*

1863

- Ahmed Fâris eş-Şidyâk, *el-Vâsıta fî ma 'rifet ahvâl Malta ve keşfu 'l-muhabbâ 'an funûn Urubbâ*
- Harifşi ve Şi'ranî, *Menâkıbu 'l-eimmeti 'l-erbe 'a*
- Salâhuddîn Halil es-Safedî, *Lev 'atu 'ş-şâkî ve dem 'atu 'l-bâkî*
- İmam Mâlik, *Muvatta*

1864

- Hassan b. Sâbit, şiir divanı
- Hasan Abdulkebîr eş-Şerîf, *Hâşiye 'alâ katru 'n-nedâ*

1865

- Ahmed el-Mûrâlî, *Kenzu funûni 'd-dubbâti's-siğâr ve hidmet dubbât 'askeru 'l-tureys*

1866

- Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Şerhu 'r-risâleti's-Semerkindiyye*
- Muhammed el-Bâcî el-Mes'ûdî, *Hulâsetu 'n-nakiyye fî umerâ-i İfrikıyye*

1867

- Tunuslu Hayreddin Paşa, *Akvemu 'l-mesâlik fî ma'rifeti ahvâli 'l memâlik*
- Halid b. Abdullah el-Ezherî ve Muhammed Mücahid Ebu'n-Necâ, *Şerh metni 'l-Acrûmiyye*

1868

- *Menâkıbu 'l-eimmeti 'l-erbe 'a* eserin ikinci basımı

1869

- İbn Ebi Dînar, *el-Mu 'nis fî ahbâri İfrikîyye ve Tûnis*
- Burhanuddin ez-Zernûcî, *Ta 'lîmu 'l-muteallim tarîku 't-te 'allum*
- Theodor Laminitis, *Şerh veciz li sikketi 'l-hadîd mine 'l-hâdira ilâ halki 'l-vâdî ve Bardo*

1870

- Vezir Serrâc, *el-Hulelu 's-sundusiyye fî 'l-ahbâri 't-Tûnisiyye* adlı eserinden *er-Râidu 't-Tûnisî* gazetesinde yayınlanmış olan bazı kısımları

1871

- Mahmud Kabadu, *'ikdu 'l-leâl fî 't-tevessul bi 'n-nebiyyi bi 'l-âl*
- *Lev 'atu 'ş-şâkî ve dem 'atu 'l-bâkî* adlı eserin ikinci basımı

1872

- Muhammed Bayram es-Sâlis, *Şerh 'alâ metni 'l-İsagoci*
- Zerkeşî, *Zehrâtu 'd-devleteyni 'l-Muvahhide ve 'l-Hafsiyye*

1873

- el-Hoca, *Şerhu 'l- 'âlem bostân*
- Muhammed b. Ali b. Saîd, *Zevâhiru 'l-kevâkib li bevâhiri 'l-mevâkib*
- Muhammed b. Ali el-Eşmûnî, *Menhecu 's-suluk ilâ elfîyye ibn Malik*
- Muhammed el-Acrûmî, *Kitâb metni 'l-Acrûmiyye*
- Abdullah eş-Şîrâviyyi eş-Şafî'î, *Kitâb munazzama fî kavâ 'idi 'l-luğati 'l- 'arabiyye*

1874

- Hasan Lâziğlî el-Bûnî, *en-nuzhetu 'l-hayriyye fî 't-tevârihi 'l-hâliyye*

1875

- *Defteru 'l-kutubi 'l-mahfûze bi hizâneti 'l-mektebeti 's-Sâdikiyye* (Zeytûne'ye bağlı Sâdikiyye kütüphanesinde kayıtlı bulunan eserlerin kataloğu)
- İmam Suyûtî, *Kitâbu 'l- 'akîde*
- *Kitâb mecmû 'ati 'l-ehâdîsi 'l-kadâ 'iyye*
- *Kitâb bâb mâ yukâlu 'inde 'l-kerab* (sıkıntı anında söylenecekler ile ilgili kitap)

1876

- Ebu Mansur Abdulmelik es-Se'âlibî, *hâssu 'l-hâs*
- Abdurrahman el-Mâkûdî, *Şerhu 'l-Acrûmiyye*
- İbrahim er-Riyâhî, *Mevlid hayri 'l-enâm*
- Muhammed b. Yusuf es-Senûsî el-Hasenî, *Şerh suğra 's-suğra*

- Ka'b b. Zuheyr, *Kasîde Bânet Suâd*
- Ebu Muhammed Abdulvahid b. Âşir, *Nazmu'l-murşidi'l-mu'în 'ale'd-darûriyyi min 'ulûmi'd-dîn*
- Şemsuddin Muhammed b. Ömer el-Cezerî, *Metnu'l-Cezeriyye*
- Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Fâsî, *Muhtasaru'd-durri's-semîn ve'l-mevredi'l-me'în*
- Muhammed b. Beşîr et-Tevâtî, *el-İfâde fî 'ilmi's-şehâde* adlı eserin ikinci basımı
- Hasan eş-Şurunbilâlî, *Nuru'l-idâh ve necâtu'l-ervâh*

1877

- Muhammed b. Hasan el-Bârûdî, *Ta'lîmu'l-kârî*
- Mahmud Kabadu, şiir divanı

1878

- Sa'duddin el-Taftazânî, *Şerhu'l-erbe'îni'n-Neveviyye*
- Vezir Hasan, *el-Kıstâsu'l-mustekîm fî ihtilâli'l-hukm bi nefy cinsiyyeti'l-kâyid Nesîm el-vezîr ve Nâziletu'l kâyid Nesîm kâbidu'd-devle*
- Mordehay Şemle, *Mufâvadât fî mu'temeri'l-kostantiniyye fî'l-mes'eleti's-şarkiyye*
- Muhammed b. Hemîde, *Atlas fî'l-coğrâfiyye*
- Ahmed Edîb el-Mekkî, *Bulûğu'l-emânî fî menâkibi's-şeyh Ahmed et-Tîcânî*

1879

- Muhammed b. Osman es-Senûsî, *el-Ecinnetu'd-dâniyetu'l-iktitâf bi mefâhiri's-sâdeti'l-eşrâf*

1880

- Kadı Muhammed es-Senûsî, *Laktu'd-durer*
- Muhammed b. Osman es-Senûsî, *Durretu'l-arûz*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİL VE EDEBİYAT ALANINDAKİ FAALİYETLER VE ÖNCÜLERİ

3.1. Dil ve Edebiyat Alanındaki Faaliyetler

Osmanlı hâkimiyeti altındaki Tunus ve çevre bölgelerinden günümüze oldukça zengin bir edebiyat mirası kalmıştır. Özellikle yeniçeriler ve denizciler arasından yetişen ve isimleri bilinmeyen birçok halk şairi olmuştur.¹ Ancak Tunus'un edebiyata katkısı halk edebiyatından ibaret kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kurduğu medreseler ve diğer ilim merkezlerinde seçkin bir grup yetişmiştir. Bu ilim ehli, İslami ilimlerin yanı sıra sarf, nahiv, belagat, şiir, hikâye gibi dil ve edebiyat çalışmalarıyla da İslam kültürüne önemli katkıda bulunmuşlardır.²

Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte başlayan dönemde edebiyatta en çok tarih yazıcılığı gelişmiştir. Nitekim Muhammed ez-Zerkeşi, İbn Ebû Dînâr ve Vezir Serrâc gibi müellifler Tunus tarihini yazmak suretiyle bu alandaki ilk örnekleri vermişlerdir.³ Şiir, genel olarak kendi geleneklerini sürdürmekle birlikte yapısında bazı değişiklikler olmuştur. Örneğin şiirlerde ilk üç beyit konuya giriş niteliği taşıyorken bu sayı altıya çıkarılmıştır. Konu itibarıyla de yine kahramanlık destanları, hikmetli sözler ve aşk şiirleri gibi aynı konular işlenmiş olmakla birlikte deniz savaşlarını anlatan yeni bir tema da ortaya çıkmıştır.⁴

Osmanlı döneminde, geleneksel Arap şiiri gelişmekle birlikte yeni türler ortaya çıkmış ve bu şekilde de edebiyata katkı sağlanmıştır. Örneğin peygambere yazılan

¹ Atilla Çetin, "Garp Ocakları", **DİA**, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 385.

² Nâsiruddîn Saîdûnî, "el-Evdâ'ul-iktisâdiyye ve'l-ictimâ'iyye ve's-sekâfiyye li vilâyâtî'l-Mağribî'l-Osmâniyye (el-Cezair, Tunus, Trablus el-Ğarb) "mine'l-karn 10 ilâ 14 el-hicrî, mine'l-karn 16 hattâ'l-karn 19 milâdî", **Kuveyt Üniversitesi Tarih bölümü Edebiyat fakültesi**, Kuveyt, 2010, s. 75.

³ Carl Brockelmann, **Geschichte der arabischen Litteratur**, 2.bs., Leipzig, C.F.Amelangs Verlag, 1909, s. 238.

⁴ **A.e.**, s. 255.

medhiyeler gelişme gösterirken bediiyât, muvaşşaha ve tasavvufî kasideler olmak üzere yeni türler ortaya çıkmıştır. Özellikle de tasavvuf şiirleri bu dönemde zirveye çıkmıştır.⁵

Bu dönemde oldukça yaygınlaşan bir diğer tür ise şiirle tarih düşürme sanatıdır. Önemli olayların tarihine dikkat çekmek için ebced hesabıyla şiir yazma sanatı son derece yaygınlaşmış ve birçok örneği yazılmıştır.⁶

3.2. Dil ve Edebiyat Alanındaki Bazı Öncüler ve Eserleri

Osmanlı döneminde Tunus'ta ilmi ve edebi hayata katkı sağlayan ve öne çıkan isimlerden bazıları şunlardır:

3.2.1. İbn Ebû Dînâr (...-1698)

İbn Ebû Dînâr el-Kayrevânî ismiyle bilinen Muhammed b. Ebu'l-Kâsım er-Ruaynî, Kayrevan'da doğmuş ve yetişmiştir. Babası fakih olan İbn Ebû Dînâr, ilk eğitimini ondan almış daha sonra Tunus'a giderek tahsil hayatını Zeytûne'de tamamlamıştır. Özellikle de Fıkıh ve edebiyat alanında ilerlemiş, Murad Bey ve oğullarını övmek için bazı şiirler yazmıştır. Bu ilimlerin yanı sıra tarih ile ilgilenmiş ve kendisine asıl şöhreti getirecek olan *el-Mu'nis fî ahbâri İfrîkiyye ve Tûnis* kitabını yazmıştır.⁷

İbn Ebû Dînâr'ın Arapçası çok güçlü olmadığı için fazla şiiri bulunmamakla birlikte bazı örnekleri mevcuttur. Dönemin idarecisi Ali b. Murad'ın kardeşi ve amcaoğlunun sünneti vesilesiyle onlar için kaleme aldığı şiirinden bazı beyitler üslûbuna örnek olarak gösterilebilir:⁸

وطالع سعد مقبل وشباب

أتاك هناء بالختان مشاب

⁵ Ömer Musa Paşa, **a.g.e.**, s. 85.

⁶ **A.e.**, s. 78.

⁷ Muhammed en-Neyfer, 'Unvânu'l-erîb 'ammâ neşe'e bi'l-memleketi't-Tûnisiyye min 'âlimin edîb, 2.c, Tunus, el-Matba'atu't-Tûnisiyye, 1351, C.II, s. 2; Sabri Hizmetli, "İbn Ebû Dînâr", **DİA**, C.XIX, İstanbul, 1999, s. 430.

⁸ en-Neyfer, **a.g.e.**, s. 2.

صعودا لمرقاه رماه شهاب	اقامه فوق النيرين فمن يرم
وحقك من سهم القضاء مصاب	فلا تخش كيدا من عدو فانه
فطأها كما تبغي فانت مثاب	علوت على دست الرئاسة يا علي
فكم كبد للحاسدين تذاب	تباشرت الدنيا لبشرك في العلى

Ey oğlu gençliğe adım atan zât! Sana bir tebrik sunarım. Genç adamın bahtı açık, ikbâli parlak olsun

Gençler onu nur çerağı gibi baş üstünde taşısin

Kim ki mertebesi yücelsin ister; onu bir kıvılcım, bir ateş topu izler

Yine de düşman tuzağına aldırmayasın! Ne olsa; kaderin oklarından payına düşeni alırsın.

Ey Ali! Önderlik makamına eriştin; artık oraya dilediğince kurul ama karşılığını almak üzere

Tüm dünya senin yüce müjdenle birbirini muştuladı; pek çok hasetçinin de ciğeri yandı.

Eserleri:

- el-Mu'nis fî ahhâri İfrîkiyye ve Tûnis

1896, 1931 ve 1965 yıllarında üç baskısı yapılan kitap, İbn Ebû Dînâr'ın en önemli eseridir. Eser, Hafsîler'in son döneminden itibaren Osmanlı dönemi, özellikle de dayıların hâkimiyet kurduğu dönemi kapsayarak Tunus tarihi hakkında geniş bilgi vermektedir.

- Dabâbu'l-'atîk fî'r-ravdi'l-enîk fî mucârâtî'l-ihvân ve ahvâli's-sâhibi ve's-sadîk

- Menâkıbu'l-e'immeti'l-erba'a⁹

⁹ Muhammed Bûzîne, **Meşâhîru't-Tûnisiyyîn**, 2.bs., 1992, Dâr serâs li'n-neşr, s. 498.

3.2.2. Şerîf Sûsî (...-...)

Soyu Hüseyinî emirlerinden Hüseyin b. Ali'ye dayanan şairin gerçek adı Muhammed ve babasının adı Şehâbeddin Ahmed olmakla birlikte kendisi Şerîf Sûsî lakabıyla meşhur olmuştur. Hayatına dair fazla malumat bulunmayan Sûsî, Tunus'un Susa şehrinde doğmuş ve burada yetişmiştir. Oğlunun eğitim hayatında son derece titiz davranan baba, bunun için önce Susa şehrini tercih etmiş daha sonra ise onu Tunus şehrine göndermiştir. Ardından oğlunun Ezher Üniversitesi'nden mezun olmasını istediği için onu Mısır'a yollamıştır. Ancak Sûsî Mısır'da kalma süresini uzatıp burada yalnızca şiir ile meşgul olunca babasını öfkelenmiştir ve bunun neticesinde babasından gelen maddi desteği kaybetmiştir. Ezher Üniversitesi'nde on yılını geçirip herhangi bir ilim dalında uzmanlaşmadığını şairin kendisi de ifade etmiştir.¹⁰ Sûsî'nin Kahire'de kaldığı süre boyunca en büyük kazancı şiire olan yatkınlığını keşfetmesi ve bu alandaki istidadını ortaya çıkarmış olmasıdır.

Mısır'da başarısız geçen talebelik yıllarından sonra Tunus'a dönen şair öncelikle doğup büyüdüğü Susa şehrine gitmiştir. Memleketine döndükten sonra da ailesiyle ilişkisi düzelmeyen Sûsî üstüne maddi sıkıntılar da yaşamaya başlayınca şiiriyle geçimini sağlayabileceğini düşündüğü başkente yerleşmiştir.¹¹

Başkente yerleştikten sonra yaşadığı sıkıntılı hayatın ardından kimsesiz ve parasız bir halde vefat etmiştir. Doğum tarihi net bilinmeyen şairin vefat tarihiyle de ilgili bilgi mevcut değildir.¹²

Şerîf Sûsî, medih, şekvâ, gazel, mersiye, takriz, muvaşşaha, hecâ, muâraza gibi farklı temalarda şiirler yazmıştır. Bu türler arasında en çok ürünü, dini ve dünyevi konularda yazdığı medhiyeleri ile vermiştir. Özellikle de dünyevi meselelere dair kaleme

¹⁰ el-Hâdî b. Hammûde el-Ğazzî, *el-Edebu't-Tûnisî ve a'lâmuh fi ahdi't-Turkî* (h. 982- h. 1115), Kartaca, Beytu'l-hikme, t.y., s. 235.

¹¹ A.e., s. 238-241.

¹² A.e., s. 247.

aldığı 114 kasidesi mevcuttur.¹³

Şerif Sûsî'nin şiirine aşağıdaki dizeleri örnektir:

أصبحتُ لا فضة عندي ولا ذهب صفر اليدين، وعني الأهل قد ذهبوا

Ne altınım kaldı ne de gümüşüm, ellerim bomboş, ailem de benden uzaklaştı...

إليك رسول الله يشكو من السقم عُبِيدُ بأقصى الغرب أتعده الألم

يؤمل أن يحظى بقربك ساعة ولكنه قد عاقه نائب ألم

Ey Allah'ın Resulü! Garbın en ücrasından, elemin çöktürdüğü şu zavallı kul sana hastalığından dert yanar;

O kul ki, varıp civarına bir an olsun yakınlığına nail olmak dilerdi ancak ne çare ki başına gelen bu elemli hastalık onu alıkoydu.

Şairin şiirlerini topladığı 252 sayfalık bir eseri mevcuttur. Ancak tüm şiirlerine burada yer vermediği için eserini divan olarak adlandırmamış bunun yerine mecmu' demeyi tercih etmiştir. Mecmu'un ilk iki sayfası mukaddimeden oluşmaktadır. Bu mukaddimede geçim sıkıntısı ile uğraşmaktan şiirlerini tasnif edemediğini de şairin kendisi belirtmiştir.¹⁴

Mecmu' aynı zamanda Osmanlı dönemi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Buna göre Tunus'un Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı dönem, cehaletin kol gezdiği karanlık günler değil aksine ilim ve medeniyette yükselmenin yaşandığı aydınlık zamanlardır.

Kitap, yalnızca edebi alanda değil diğer ilimlerde yaşanan gelişmelere de işaret etmiş ayrıca Osmanlı devletinin harp sanayisi, Tunus'a ganimetleri taşıyan gemilerin yanaştığı limanları ve dönemin idarecisi Osman Dayı'nın gemi sanayisinde önemli

¹³ A.e., s. 252.

¹⁴ A.e., s. 253.

finansörlerden biri olduğu gibi ilginç bilgilerden de söz etmiştir.¹⁵

3.2.3 Muhammed Futâte (...-1704)

Muhammed b. İbrahim Futâte Tunus'ta doğmuş ve ilk Kur'an-ı Kerim eğitimini de burada almıştır. Tâcu'l-ârifin el-Bekrî gibi değerli hocaların gölgesinde yetişmiştir. Özellikle nahiv ve edebiyattaki başarısıyla ön plana çıkmıştır. Zeytûne Medresesi'nde nahiv okutarak birçok kıymetli öğrenci yetiştirmiştir. Aynı zamanda 31 yıl boyunca Tunus'un Malikî müftülüğini de yapmıştır. Güçlü bir şair olan Futâte'nin saf şiir anlayışıyla kaleme aldığı birçok dizesi mevcuttur.¹⁶

3.2.4. Vezir Serrâc (1659-1736)

Endülüs asıllı bir ailenin çocuğu olan Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed, Vezir Serrâc ismiyle meşhur olmuştur. Tunus'ta doğup yetişmiş ve Zeytûne Medresesi'nde öğrenim görmüştür. Zeytûne ulemâsı ile birlikte Tunus'ta bulunan muhtelif medreselerin hocalarından ders almıştır. Said eş-Şerif, şair ve edip Muhammed Futâte, Malikî ulemâsından Muhammed Haccîc el-Endelusî bu isimlerden bazılarıdır. Eğitimini tamamladıktan sonra farklı medreselerde ders vermiş ve sonunda Zeytûne'ye geçmiştir. Bu esnada adı duyulan Vezir Serrâc özellikle de edebi çevrelerde meşhur olmuştur.¹⁷

Siyasete çok müdahil olmayan Vezir Serrâc, kendisine yakınlık gösteren bazı siyasiler için medhiyeler yazmıştır. Hüseyin b. Ali'nin talebiyle de devletin resmi tarihçisi olmuş ve Tunus tarihine ışık tutan meşhur eseri *el-Hulelu's-sundusiyye fi'l-ahbâri't-Tûnisiyye*'yi yazmıştır.¹⁸

¹⁵ A.e., s. 257-258.

¹⁶ Muhammed Mahfuz, *Terâcimu'l-muellifini't-Tûnisiyyîn*, 5.c, Beyrut, Dâru'l-ğarb el-islâmî, 1985, C.IV, s. 15-16; Tevfik Başrûş, *Mevsû'a medine Tûnis*, Tunus, Merkezu'd-dirâsâti'l-iktisâdiyye, 1999, s. 347.

¹⁷ “el-Vezîru's-Serrâc”, (Çevrimiçi), http://www.mawsouaa.tn/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B2%D9%8A%D8%B1_%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%B1%D8%A7%D8%AC, 18 Temmuz 2018.

¹⁸ “el-Vezîru's-Serrâc”, (Çevrimiçi), <http://www.poetsgate.com/Poet.aspx?id=3428>, 25 Temmuz 2018.

Eserleri:

- *el-Hulelu's-sundusiyye fi'l-ahbâri t-Tûnisiyye*

Türklerin Tunus'ta kurduğu hâkimiyetten başlayarak Hüseyinîler'den Ali Paşa'nın amcası Hüseyin b. Ali'ye karşı ayaklanmasına kadar olan dönemin anlatıldığı eser, sekiz kısımdan oluşur. Birinci bölümde genel tarihi bilgiler, ikinci bölümde Arapların durumu, üçüncü bölümde Afrika, dördüncü bölümde Kartaca ve beşinci bölümde ise Tunus şehri ele alınmıştır. Altıncı bölümde sultanlar ve yedinci bölümde Osmanlı emirleri konu edilmiştir. Son bölümde ise edebiyat tarihine dair farklı konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.¹⁹

Eser aslında dört ciltten oluşmakta iken son ciltte Ali Paşa'nın zorbalıklarından bahsetmesi sebebiyle, dördüncü cildin yok edilmesini Paşa bizzat emretmiştir.²⁰ Üç cildi kalan eserin resmi gazetede yayınlanmış olan bazı kısımları tek parça olarak 1870 yılında Tunus'un ilk matbaasında basılmıştır.²¹

3.2.5. el-Vergî (1713-1776)

Tunus'ta şair ve edip kimliğiyle ilmi hayatı canlandıran isimlerden birisi de köyüne nispetle el-Vergî ismiyle meşhur olan Muhammed b. Ahmed et-Tûnisî'dir. İlk eğitimini köyündeki küttapta alan şair, burada Kur'an-ı Kerim'i hıfz etmiştir. Daha sonra öğrenimini Zeytûne Medresesi'nde sürdürmek üzere Tunus şehrine gelmiş olan el-Vergî, burada Ali es-Sûsî, Kasım b. Mansur, Muhammed Se'âde el-Munsetirî gibi dönemin önemli isimlerinden fıkıh, hadis, tefsir, kelam, mantık, tarih, Arapça, belagat gibi dersler almıştır. el-Vergî'nin edebiyata olan yatkınlığı ve inşâdaki kabiliyeti, Birinci Ali Paşa'nın dikkatini çekmiş ve onu divan kâtipliği görevine getirmiştir. O da bu yüzden

¹⁹ Mahfuz, **a.g.e.**, C.V, s. 139.

²⁰ "el-Vezîru's-Serrâc", (Çevrimiçi),

http://www.mawsouaa.tn/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B2%D9%8A%D8%B1_%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%B1%D8%A7%D8%AC, 19 Temmuz 2018.

²¹ Tunuslu tarihçi Muhammed Habîb el-Hîle tarafından tahkik edilen eser 1970 yılında üç cilt halinde yeniden basılmıştır. Son baskısı ise 1985 yılında Beyrut'taki Daru'l-garbi'l-islâmî tarafından gerçekleştirilmiştir.

şiiirleriyle Birinci Ali Paşa'ya övgüler yağdırmıştır. Paşalara yazdığı medhiyelerin yanı sıra hamaset şiirleri de mevcuttur.²² İkinci Ali Paşa için yazdığı medhiyeye aşağıdaki beyitler örnek olarak verilebilir:

يا أيها الملك الذي نظر السنا	في وجهه الأسنى فقال موفق
أنت الذي ينسى الغريب بقربه	أوطانه ويجود منه المملق
مالي أحاول شربة من عفوكم	فأذاذ وهو على الورى يتدفق
إن كان لي الذنب العظيم فحلمكم	يبلى به ذاك العظيم و يحق
قالت قتيلة للرسول و ربما	منّ الفتى وهو المغيظ المحنق

Ey ay ışığının yüzüne baktığı ve kendinden daha nurlusunu görüp "Bu adam muvaffak olur!" dediği hükümdar!

Sen ki gurbetçi kişinin, huzurunda vatanını unuttuğu zâtsın, methiyecinin bolca yâd ettiği yine sizsiniz.

Bana ne oluyor ki affınızın şerbetinden içemeyeyim? Ki o ihsan, beşeriyete akıp gitmektedir.

Eğer suçum büyükse benim; hilminizle o suç yok olup gider.

Ki Kuteyle de Rasulullah'tan şöyle af dilemişti: Yüce gönüllü kişi, kızgın ve öfke dolu olsa da affeder

Eserleri:

- *Divanı*

el-Vergî'nin, Abdulaziz eş-Şâbî tarafından tahkik edilen bir şiir divanı mevcuttur.²³

- *Makâme ve Risaleleri*

²² Şevki Dayf, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî: 'asru'd-duvel ve'l-'imârât Libya-Tûnus-Sakaliyye*, 10 c., Kahire, Dâru'l-me'ârif, t.y., C.IX, s. 235.

²³ Tunus, ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1978.

el-Vergî'nin makâmelerinde birbirinden farklı konular ele alınmıştır.²⁴ Birinci makâmede velilerden Ahmed el-Bahî'ye medhiyeler düzülmüştür. İkinci makâme, Ali Paşa'nın oğulları ve yeğeninin sünnet töreni münasebetiyle kaleme alınmıştır. Üçüncü makâme ise ikinci Ali Paşa'nın başkentteki içkili mekânları yıktırması üzerine yazılmıştır. Ayrıca devamına kahramanı şairin kendisi olan bir hikâye eklenmiştir.²⁵

3.2.6. Hammûde b. Abdulazîz (1734-1787)

Hammûde b. Muhammed b. Abdulaziz Tunus'ta doğmuştur ve ilk eğitimini müderris olan babasından almıştır. Babasının vefatının ardından Kâsım el-Mahcûb, Muhammed b. Hüseyin Bayram el-Evvel, Muhammed el-Garbanî, Ali eş-Şerif gibi dönemin en önemli isimlerinden ders almaya devam etmiştir. Hammûde b. Abdulazîz eğitimini tamamladıktan sonra erken yaşta Zeytûne Medresesi'nde hocalığa başlamıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Muhammed Bayram es-Sânî ve Muhammed el-Mahcûb ve Ömer el-Mahcûb gibi meşhur isimler olmuştur.²⁶

Hüseynî beylerinden Ali Paşa döneminde Divânu'l-inşâ'da görevlendirilmiş olan Hammûde b. Abdulazîz ayrıca İstanbul ve Cezayir'e bazı siyasi meseleler için gönderilmiş olan heyette de yer almıştır. Bu vazifelerinin yanı sıra Ali Paşa, çocuklarının eğitimi için de onu görevlendirmiştir. Hammûde b. Abdulaziz, 1772-1773 yılları arasında paşanın çocuklarına sarf, nahiv, Hanefî fıkıhı ve tarih dersleri vermiştir. İslami ilimlerin yanı sıra şiir ve edebiyattaki başarısı oldukça dikkat çekmiştir.²⁷

Eserleri:

- *el-Kitâbu'l-Bâşî (et-Târîhu'l-bâşî)*

Yazarın en önemli eseri olan bu kitap paşaların hayatını anlatır. Hafsîler'den başlayarak, Dayılar, Murâdîler ve Hüseynîler dönemini konu edinmiştir. Müellif, bu

²⁴ el-Vergî'nin makâmeleri Muhammed el-Misfâr tarafından Tunus Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap dili bölümünde akademik bir tez olarak 1971 yılında hazırlanmış ancak basılmamıştır.

²⁵ Mahfuz, **a.g.e.**, C.V, s. 132.

²⁶ en-Neyfer, **a.g.e.**, s. 58; Mahfuz, **a.g.e.**, C.III, s. 330.

²⁷ **A.e.**, s. 331; Atilla Çetin, "el-Hâc Hammûde", **DİA**, C.XIV, İstanbul, 1996, s. 417.

eserinde Türklerin fethinden kendi yaşadığı zamana kadar toplumun iktisadi ve ilmi durumu hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca kitap, yoğun olarak şiir ve makâme türü içeriyor olsa da yalnızca edebi değil tarih ilmi açısından da değerli bir eser sayılmıştır.²⁸

- *Hâşiye 'ale'l-akîdetu'l-vustâ li's-Senûsî*

- *Şerh muvaşşaha İbn Sehl*

İbn Sehl el-Endelûsî'nin *hel derâ zabyu'l-himâ* adlı meşhur muvaşşahasına yazdığı şerhidir.

Müellifin ayrıca şiir divanı ve kelâm ilmiyle alakalı İstanbul'daki âlimlerin sordukları meselelere dair yazdığı sekiz risâlesi mevcuttur.²⁹

3.2.7. Ali el-Gurâb es-Safâkusî (... - 1796)

Çağdaşlarının arasında kabiliyeti ile öne çıkan şair, Safakes'te zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Aynı şehirde yetiştikten sonra ilim tahsili için Tunus'a geçen el-Gurâb, Zeytûne Medresesi'nde eğitimine başlamıştır. Burada Abdullah es-Sûsî, Muhammed Bayram el-Evvel, Muhammed Se'âde ve Muhammed eş-Şehmî gibi hocalardan ders almıştır. Zeytûne Medresesi'ndeki tahsilini tamamlayan şair, daha sonra memleketine dönmüş ancak babasının vefatıyla birlikte miras davası için yeniden Tunus'a yerleşmek zorunda kalmıştır. Tunus'a tekrar gelişi 1733 yılında Birinci Ali Paşa dönemine denk gelir. Şairin Paşa ile olan yakın ilişkisi paşanın öldürülmesinden sonra başa geçen Ali b. Hüseyin ile sıkıntı yaşamasına sebep olmuştur. Ancak şairin Ali b. Hüseyin için kaleme aldığı *Divân behcetu'n-nefs ve'l-'ayn fî sıfâti'l-emîr Ali b. Huseyn* adlı medhiyesi, affedilmesine ve paşanın özel edebiyatçıları arasına dâhil olmasına vesile olmuştur. el-Gurâb yalnızca edebiyatta değil, Malikî fıkıhı, matematik, mantık, tarih gibi birçok farklı ilim dallarında söz sahibi olmuştur.³⁰

²⁸ Muhammed Mâdûr tarafından tahkik edilen eser 1970 yılında Tunus'ta neşredilmiştir.

²⁹ Mahfuz, **a.e.**, s. 333.

³⁰ Dayf, **a.g.e.**, s. 233; Mahfuz, **a.g.e.**, C.III, s. 449-450.

el-Gurâb, tevriye sanatını kullanmadaki ustalığıyla meşhur olmuştur. Bu münasebetle şiirlerinde kapalı anlamlı sözcükleri ve farklı ilim dallarına ait terimleri sık sık kullanmıştır. Düzyazıları ise bedi‘ sanatı ile ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda kendisinin makâme olarak adlandırdığı ancak geleneksel makâmenin özelliklerini taşımayan nesir şeklindeki risaleleri de mevcuttur.³¹

Ali el-Gurâb’ın, Ömer b. Sâlim ve el-Hâdî el-Metvî tarafından 1974 yılında Tunus’ta tahkik edilmiş olan şiir divanı mevcuttur. Bu divanın son kısmına şairin makâmeleri eklenmiştir.

el-Gurâb’ın, dönemin Tunus müftüsü aynı zamanda da hocalarından biri olan Muhammed Se‘âde’ye miras davasıyla alakalı soracağı soruyu nazım şeklinde son derece veciz ifadelerle kaleme almış olduğu şiirin bir kısmı şöyledir:³²

يا سيدًا ساد الأنام بفضلہ	فسمًا على ظهر السما وزیادہ
ألفت إليك المشكلات سلاحها	من طوعها قهرا بغير إرادہ
ما جاء باب للإفادة سائل	إلا سمحت له بكل إفادہ
ومتى أتى مستنجدا من دهره	ما عوده إلا بخير إعادہ
نظم الأفاضل درهم في عقدنا	ولقد رجوت لكم تمام قلاده
فلذا جعلناك الختام لأنه	ذو الفوز من يختم له بسعادہ

*Ey semalara varan bir yücelikle ve hatta onun da ötesinde insanları lüt-f-u
ihsanıyla yöneten efendim!*

Önünde nice sıkıntı ortaya çıksa da onları heybet ve idarenle itaat altına alırsın.

Kapıya gelen ihtiyaç sahibinin tüm ihtiyaçlarını gidermeden göndermezsin.

Çağından biri senden imdat dileyerek sana gelse, onu ancak hayır ve huzurla

³¹ Mahfuz, a.e., s. 454.

³² A.e., s. 450.

yurduna uğurlarsın.

Akdimizce faziletli nice kişilerin şiirleri bir dirhem etse de size yaraşır bulduğum nadide bir gerdanlıktır.

İşte bu yüzden sizi son mercii addettik, çünkü sonunda kurtulacak bahtiyar kişi böyle yapar.

3.2.8. İbrahim er-Riyâhî (1767-1850)

İbrahim b. Abdulkadir b. Ahmed b. İbrahim er-Riyâhî aslen Libya'lı bir aileye mensuptur. Tunus'a göç eden aile, daha sonra Endülüs'e bağlı Testûre'ye yerleşmiş ve burada İbrahim er-Riyâhî dünyaya gelmiştir. Doğduğu bu şehirde yetişen ve Kur'an-ı Kerim hıfzını tamamlayan er-Riyâhî, eğitimine devam etmek üzere Tunus şehrine gelmiştir. Tunus'ta öncelikle Havânitûâşûr ve Bi'ru'l-hicar medreselerinde ardından da Zeytûne Medresesi'nde öğrenimini sürdürerek, Salih el-Kevvâş, Hasan eş-Şerîf, İsmail et-Temîmî, Ömer el-Mahcûb ve Hamza el-Cebbâs gibi zamanın önemli isimlerinden dil, edebiyat, fıkıh, tefsir ve hadis dersleri almıştır. Eğitimini tamamlayan er-Riyâhî müderrisliğe başlamış ve yaklaşık yirmi yıl kadar bu görevini sürdürmüştür. Bu süre zarfında yetiştirdiği talebeler arasında Muhammed b. Mulûke, Salim Bûhâcib, Muhammed en-Neyfer, Muhammed el-Bennâ, Muhammed el-Bahrî, Tahir b. Âşûr ve Ahmed b. Ebu'd-Dıyâf gibi meşhur isimler mevcuttur.³³

er-Riyâhî tasavvufa oldukça ilgi duymuş, özellikle Şâzeliyye ve Ticâniyye tarikatlarının önde gelen isimleri için birçok medhiye yazmıştır. Ticâniyye tarikatının kurucusuyla tanışıp tarikate intisap etmekle kalmamış, grubun Tunus'taki temsilcisi olmuştur. Tarikatın yayılması için Tunus'ta çalışmalar yapan er-Riyâhî, bu amaçla Havânitûâşûr Medresesi'nin yakınında kendi adıyla anılan Sîdi İbrahim er-Riyâhî zaviyesini yaptırmıştır. er-Riyâhî bu çalışmalarına devam ederken aynı zamanda Tunus'un Malikî müftülüğü görevini de üstlenmiştir. Ancak öğrencisi olan Tunus kadısı

³³ Ahmed el-Hamrûnî, 'İlmü'z-"Zeytûne" eş-şeyh İbrahim er-Riyâhî dirâse ve nusûs, Tunus, Medya Kom li'n-neşr ve't-tevzi', 1996, s. 15; Mahfuz, a.g.e., C.II, s. 387-388.

Muhammed el-Bahrî ile bir davayla ilgili yaşadığı tartışma sonucu, kadı Muhammed el-Bahrî'nin görüşü kabul edilip yürürlüğe konulunca, er-Riyâhî bu durumu hazmedememiş ve görevinden istifa etmiştir.

Tunus emîri Birinci Ahmed Paşa, Osmanlı Devleti'nden yıllık vergiden muaf olma talebinde bulunmak üzere İstanbul'a bir heyet göndermeyi arzu etmiştir. Bu heyette yer alan er-Riyâhî, Sultan II. Mahmud ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya taleplerini kasidelerle sunmuş ve Kur'an-ı Kerim tilavetiyle de herkesi büyülemiştir. Ayrıca Şeyhulislam ile de tanışmış ve onunla olan irtibatını devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti bunun üzerine Tunus'tan yıllarca vergi almamıştır.³⁴

er-Riyâhî, Zeytûne Medresesi'nde birinci imamlık ve medresenin eğitim işlerini yürüten şûrâ heyetinde başkanlık görevlerini şahsında toplayan ilk kişidir.

Şiirleri orta derecede kabul edilmiş olan er-Riyâhî, Allah'a münâcât ve Rasulüne tevessül ettiği birçok şiir yazmıştır. Bunun yanı sıra Sultan II. Mahmud ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere birçok devlet adamına, Şeyhulislama ve tarikat şeyhlerine medhiyeler ve mersiyeler yazmıştır. er-Riyâhî, şiirlerinde dünyevi ve uhrevi birbirinden farklı birçok konuya değinmiştir. O, bazı şiirlerinde sosyal adaletten bahsetmiş bazılarında ise bilimsel analizler yapmıştır. Ancak şairin, özellikle tasavvuf şiirlerinde diğer türlere göre daha başarılı olduğu görülmüştür.³⁵

Şairin torunu Muhammed en-Neyfer '*Unvânu'l-erîb* adlı eserinde şiirlerin birçoğuna yer vermiştir. Ahmed b. Ebu'd-Dıyâf da *İthaf ehli'z-zamân* adlı eserinde

³⁴ İsmail Durmuş, Necât el-Merîni, "Riyâhî", *DiA*, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 140.

³⁵ Abdulhamîd er-Riyâhî, "Tecelliyât me'a seyyidi İbrahim er-Riyâhî...eş-Şi'r...unvan tefevvuk ve nubûğ", (Çevrimiçi), [50](http://www.alchourouk.com/article/%D8%AA%D8%AC%D9%84%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D9%85%D8%B9-%D8%B3%D9%8A%D8%AF%D9%8A-%D8%A5%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%87%D9%8A%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D9%8A%D8%A7%D8%AD%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B9%D8%B1-%D8%B9%D9%86%D9%88%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D9%81%D9%88%D9%91%D9%82-%D9%88%D9%86%D8%A8%D9%88%D8%BA-17, 30 Temmuz 2018.</p></div><div data-bbox=)

birçok şiiri toplamıştır. Ayrıca Muhammed Senûsî, yaklaşık 2000 beyit şiirini *Mecma 'u'd-devâvîni't-Tûnisiyye* 'de bir araya getirmiştir.

Öğrencisi Muhammed el-Bahrî ile yaşadığı tartışmadan sonra hacca giden şair, Peygamberin kabri başında öğrencisini O'na şu beyitlerle şikayet etmiştir:³⁶

أبتك ما بالقلب من ألم الوقد	إليك رسول الله جئتُ من البُعد
بوهم يقود النفس للخطأ المردي	بغى وطغى مستكبرا متشبّثا
يقصر طول الليل بالردّ والنقد	وصار رقيقا مبغضا متجسّسا
ظننت به خيرا لما مرّ من ودّ	وعبدك يا خير البرية غافل

Ey Allah'ın Rasûlü! Uzak diyarlardan sana geldim. Kalbimdeki ateşin eleminden sana yakınmaya geldim.

Bu ateş öyle coşup kabardı ki... Hüsrana sebep hatalara nefsi sürüp götürecek olan bir vehme dayanarak böbürlendi

Sonra da mütecessis ve kızgın bir düşmana dönüştü de, beni kötuleyişleri ve sözleri uzun gecelerimi kısaltır oldu

Ey beşeriyetin en hayırlısı! Evet bu aciz kulun gafil bir kimsedir ama sana olan sevgisinden sebep şu nefsine karşı da hüsnüzan besler.

Eserleri:

- *Divanı*

er-Riyâhî'nin tüm şiirlerini içermemekle birlikte divanı matbudur.³⁷ Ancak Muhammed Senûsî, *Mecma 'u'd-devâvîni't-Tûnisiyye* adlı eserinde şaire ait şiirlerin büyük bir bölümünü toplamıştır.

³⁶ el-Hamrûnî, **a.g.e.**, s. 71.

- *Mevlid hayri 'l-enâm*

er-Riyâhî, Mustafa Bekrî el-Mısrî'nin mevlidini kısaltarak yeniden düzenlemiştir.

- *Hâşiye 'alâ şerhi 'l-kâdî Zekerıyya 'ale 'l-Hazreciyye*

Abdullah b. Osman el-Hazrecî'nin aruz manzumesi için yapılmış şerhin hâşiyesidir.

- *Hâşiye 'alâ şerhi 'l-fâkihi li 'l-katr*

Şairin, Katru'n-nedâ adlı esere Abdullah b. Ahmed el Fâkihî'nin *Mucîbu 'n-nidâ ilâ şerhi katri 'n-nedâ* isimli şerhine yazdığı hâşiyesidir.

- *Nazmu 'l-Acrûmiyye*

- *İtkânu 'z-zabt fî 'l-fark beyne 's-sebep ve 'ş-şart*

Usûlü'l fikh ile ilgili Muhammed eş-Şâvi'ye yazılmış reddiyedir.

Ayrıca er-Riyâhî Zeytûne'de imamlık yaptığı esnada edebi değeri olan hutbeler hazırlamıştır. Hutbelerin yanı sıra verdiği fetvalar ve yazdığı fıkıh risaleleri de mevcuttur. Ömer er-Riyâhî, *Ta 'tîru 'n-nevâhî hutbe* adlı eserinde, Ali er-Riyâhî ise *Dîvân hutab minberiyye* adlı eserinde, şairin hutbe, fetva ve risalelerini bir araya toplamışlardır.³⁸

3.2.9. Muhammed el-Hudâr (...-1851)

Muhammed b. Muhammed Ebû Abdullah el-Hudâr, Tunus müftüsü ve şairi olarak meşhur olmuştur. Zeytûne Medresesi'nde tahsilini tamamlamış olan şair, İbrahim er-Riyâhî, Hasan eş-Şerîf, Tâhir b. Mes'ûd ve Muhammed b. Mulûke gibi hocalardan ders almıştır.³⁹ Eğitim ve yargı işinde görevlendirilmiş bulunan el-Hudâr daha sonra gözlerindeki rahatsızlık sebebiyle görme bozukluğu yaşayınca bu vazifesinden mazur

³⁷ Tunus, Matba'a bekkâr ve neşr, 1912.

³⁸ Durmuş, el-Merîni, **a.g.m.**, s. 141.

³⁹ Mahfuz, **a.g.e.**, C.II, s. 209.

görülmektedir. el-Hudâr her zaman zekası ve güzel ahlakıyla anılmıştır.⁴⁰

el-Hudâr'ın şiir divanı ile birlikte hutbelerinin toplandığı bir eseri mevcuttur.⁴¹

Emir Hüseyin b. Mahmud Paşa'nın hastalıktan kurtulup şifa bulması vesilesiyle kaleme aldığı beyitler şiirine örnek olarak gösterilebilir:⁴²

والدهر وافى بما نهوى يهيننا

تمت بعافية المولى أمانينا

تملي علينا من البشرى أفانينا

وأصبحت ساجعات الورق في فنن

Mevlânın afiyet ihsan etmesiyle birlikte her muradımıza erdik, felek heves ettiğimizi esirgemedi ve bize tebrikler diledi

Kuşlar dallarda şakımakta ve bize türlü müjdelere vermekteler şimdi.

Aşağıdaki beyitler ise Muhammediye kasrını yaptırmış olan ötürü dönemin emiri Ahmed Paşa'yı tebrik etmek için ona ithafen yazdığı şiirindendir:⁴³

وأن راق مرأى العين أكنافه الخضر

هي الروضة الغناء لا بل هو القصر

فمعطفها والثغر زاه ومفتسر

بدت غرة في الدهر تزهر بحسنها

Orası bir zenginlik bahçesi hatta bir saraydır, yeşilliklerle dolu kenarlarına bakınca gözler safa bulur.

Bu çağın en gözdesidir ki güzelliğiyle parıldar, dar boğazları ve geniş açıklıklarının ışıltısıyla nur doludur.

⁴⁰ en-Neyfer, **a.g.e.**, s. 104; Ebu'd-Diyâf, **a.g.e.**, C.VIII, s. 81.

⁴¹ Muhammed Ali b. Cihâd, **Mu'cemu'l-udebâ mine'l-'asri'l-câhilî hattâ sene 2002**, 7 c., Beyrut, Daru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003, C.VI, s. 90; Hayreddin ez-Zirikî, **el-A'lâm kâmus terâcîm li'l-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arab ve'l-mustağribîn ve'l-musteşrikîn**, 8 c., 15.bs., Beyrut, Daru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002, C.VII, s. 73.

⁴² en-Neyfer, **a.g.e.**, s. 104

⁴³ **A.e.**, s. 106.

3.2.10. Muhammed Bayram er-Râbi‘ (1805-1861)

Dedesi ve babası başta olmak üzere Ebû İshak İbrahim er-Riyâhî, Ebu'l-Abbas Ahmed el-Lâbî, Ebu Abdullah Muhammed b. Mulûke ve Ebû Zeyd Abdurrahman el-Kâmil gibi birçok âlim ismin terbiyesinde yetişmiş olan Muhammed Bayram er-Râbi‘ 18 yaşında müderrisliğe başlamıştır. Unkiyye ve Bâşiyye Medresesi’nin ardından Zeytûne Medresesi’nde görevine devam etmiş ve 1832 yılında babasının vefatının ardından onun yerine Tunus’un Hanefî müftüsü olmuştur. Tunus’ta Şeyhulislam adını kullanan ilk kişi de Bayram er-Râbi‘ olmuştur.⁴⁴

Fakih ve muhaddis olmakla birlikte çok iyi bir kâtip ve şairdir. Şiirlerinin birçoğu Muhammed Senûsî tarafından *Mecma‘u‘d-devâvîni’t-Tûnisiyye*’de toplanmıştır. Aşağıdaki beyitler, yapılan ıslahatlar neticesinde dönemin idarecisi Muhammed Paşa’yı tebrik etmek için yazdığı kasideye örnektir.⁴⁵

به للدين قد ظهر ابتسام

نظامك أيها الملك الهمام

سرورًا ليس يحصيه النظام

نظام يكتسي الإسلام منه

كما بالصبح قد نسخ الظلام

به نسخت شوائب كل عجز

Senin nizamın ey gayretli ve cesur hükümdar, işte onun sayesinde İslam dininin yüzü güldü

Senin nizamındır ki İslamiyet onunla sonsuz neşeye gark oldu

Bu nizamın sayesinde acziyetten doğan her ayıp kaybolup gitti, tıpkı doğan yeni günün tüm karanlıkları silmesi gibi.

Eserleri:

- *et-Terâcimu‘l-muhimme li‘l-hutebâi ve‘l-eimme*

Tunus’ta bulunan Hanefî mezhebine bağlı camilerde görev yapan imam ve hatiplerin tanıtıldığı bu eser, daha önce hakkında hiçbir bilgi bulunmayan isimleri ve

⁴⁴ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, s. 74; Ebu‘d-Dıyâf, **a.g.e.**, s. 124.

⁴⁵ Mahfuz, **a.g.e.**, C.I, s. 137-138.

camileri içermesi bakımından önemli sayılmıştır. Ayrıca terâcim kitapları ile ilgili ayrıntılı bilgi veren tek kaynak olma özelliğine sahip olmuştur. Ancak dönemin idarecisi Ahmed Bey'in vefat etmesinden sonra başa geçen Muhammed Bey ile sıhrî yakınlığı bulunan yazar, aynı zamanda onun müsteşarlığını yapmaya başlamış dolayısıyla ilmi araştırmaları için yeterince vakit bulamamıştır. Bu sebepten dolayı eserini tamamlayamamış ve tek parçadan ibaret bırakmıştır. Kitap, müellifin kendi el yazması olarak 25 sahifeden oluşmakta ve bir nüshası da Tunus mektebetu'l-vataniyye'de bulunmaktadır.⁴⁶

- *el-Cevâhiru's-seniyye fî şu'arâi'd-diyâri't-Tûnisiyye*

Tunus'un şairlerini konu edinen eserin müellifinin kim olduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Muhammed Bayram er-Râbi''in yanı sıra dedesi Muhammed Bayram es-Sânî'ye ait olabileceğine dair şüpheler olmuştur. Ancak eserin mukaddimeden sonra tek bir tabaka şairlerden bahsediyor olması, müsteşarlık vazifesinden dolayı yoğun olan ve yazı işlerini yarım bırakan Muhammed Bayram er-Râbi''in bu eseri de tamamlayamadığını dolayısıyla kendisine ait olduğunu düşündüren kuvvetli bir delil olmuştur. Eser, el-Hâdî Hammude el-Ğazzî tarafından tahkik edilmiştir.⁴⁷

- *Risâle fî şerh kavâid ahdu'l-emân*

Muhammed Bayram er-Râbi' aynı zamanda dedesi Bayram es-Sânî'nin Osmanlı sultanları için yazdığı manzum eseri '*İkdu'd-durri ve'l-mercan'a*⁴⁸ ilave yapmış ve

⁴⁶ A.e., s. 140.

⁴⁷ Tunus, Mektebtu'l-atika, 1973.

⁴⁸ Tunus başmüftüsü ve kadısı Muhammed Bayram es-Sânî'ye ait bu manzume, bahr-i tavîl türünde yazılmış olan bir tarih eseridir. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'den başlayarak kendi zamanındaki Sultan 3.Selim'e kadar bütün Osmanlı sultanlarını konu edinmektedir. Müellifin torunlarından Muhammed Bayram el-Hâmis, yaptığı eklemelerin ardından meşhur eseri *Safvetu'l-i'tibâr bi-mustevda'i'l-emsâr ve'l-aktâr*'ın içinde 1893 yılında bu eseri Mısır'da yayımlamıştır. Aynı zamanda Muhammed es-Senûsî kasidenin 102 beyitlik kısmını *er-Rihletu'l-Hicâziyye* adlı eserinde yayınlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Muhammed b. el-Hoca, *Safahât min târîh Tûnis*, thk. Cîlânî b. Yahya, Hammâdî es-Sâhîlî, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1986, s. 39; Ahmet Özel, "Muhammed Bayram II", *DİA*, EK-2 Cilt, İstanbul, 2016, s. 299-301.

I.Abdulmecit'e kadar olan dönemin tüm sultanlarını eserinde ele almıştır. Bunun yanında fıkıh ve edebiyata dair risâleleri de mevcuttur.⁴⁹

3.2.11. Muhammed Tahir b. Âşûr (1815-1868)

İbn Âşûr aslen Endülüslü bir aileye mensup olup Tunus'ta doğmuş ve yetişmiştir. Zeytûne Medresesi'nde Muhammed b. Mulûke, Muhammed Bayram es-Sâlis, kardeşi Muhammed b. Âşûr ve Muhammed b. el-Hoca gibi önemli hocaların elinde yetişmiştir. Tahsil hayatı bittikten sonra yine Zeytûne Medresesi'nde bu defa müderris olarak bulunmuştur. Özellikle nahiv, belagat, hadis, fıkıh usulü ve Fars edebiyatı dersleri çokça ilgi görmüştür. Müderrisliğinin yanında Ahmed Paşa tarafından kadı olarak tayin edilmiştir. Hukuk bilgisi ve hükümleri uygularken gösterdiği titizlik bu alanda da başarılı olmasını sağlamıştır. Ahmed b. Hâce, Muhammed en-Neccâr, Şeyhülislam Mahmûd b. Hâce, dil âlimi Sâlim Bûhacib, Muhammed Bayram el-Hâmis gibi birçok önemli ismi yetiştiren İbn Âşûr 1868 yılında Tunus'ta vefat etmiştir.⁵⁰

İbn Âşûr Arap dili ve edebiyatına vâkıf olmasının etkisiyle aslında çok iyi bir şair ve ediptir. Ancak dilde yaptığı çalışmaların çokluğu onu daha çok dilci kimliği ile ön plana çıkarmıştır. Kendisi hukuk ve dil âlimi olarak anılmıştır.⁵¹

Eserleri:

İbn Âşûr dil ve fıkıhla ilgili birçok esere ta'lik, hâşiye ve şerh yazmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

- *Hediyyetu'l-erîb ilâ asdaki'l-habîb*

İbn Hişam en Nahvî'nin ünlü nahiv eseri *Katru'n-nedâ ve bellu's-sada* adlı kitaba yazdığı şerhin hâşiyesi olan bu eser uzun yıllar boyunca Tunus'ta ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵²

⁴⁹ Mahfuz, **a.e.**, s. 142.

⁵⁰ el-Hıdır, **a.g.e.**, s.135-136; Mahfuz, **a.g.e.**, C.III, s. 300; Atilla Çetin, "İbn Âşûr, Muhammed Tahir", **DİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 332.

⁵¹ **A.e.**, s.332.

- *Ta'likât*

Meşhur hadis kaynaklarından Sahih-i Müslim'i açıklamak için yazdığı notlardır.

- *el-Ğaysu'l-İfrîkî*

Mutavvel adlı Belâgat eserine Abdulhakîm es-Siyalkûtî'nin yazdığı hâşiyenin hâşiyesidir ancak eser tamamlanmamıştır.

- *Künnâşe*

Fıkıh ilmiyle ilgili notlarıdır ve torunu Muhammed Tahir b. Âşûr'un Tunus'taki kütüphanesinde bir nüshası mevcuttur.⁵³

3.2.12. Mahmud Kabadu (1815-1871)

Tam adıyla Mahmud b. Muhammed b. Muhammed b. Ömer Kabadu eş-Şerif aslen Endülüslü bir aileye mensuptur. Aile, Osmanlı döneminin başlarında Tunus'a göçmüş ve burayı vatan edinmiştir. Öncelikle Safakes şehrinde yaşamış olan aile daha sonra Kabadu'nun doğacağı Tunus şehrine yerleşmiştir.⁵⁴

İlk eğitimi için evinin yakınındaki bir kütüba gitmiş ve burada Kur'an-ı Kerim, Arapça ve Fıkıh gibi temel dersleri almıştır. Kıvrak zekâsıyla son derece dikkat çeken Kabadu kütübtaki eğitimini tamamladığında çocuk yaşına rağmen nahiv ve sarf ilminin temel ilkelerine hâkim idi. Bundan sonra tasavvufa yönelmiş ve özellikle Muhyiddin ibn Arabî'nin kitapları ile meşgul olmuştur.⁵⁵

İlk eğitimden sonra Trablus şehrine giden Kabadu burada şiire ilgi duymaya başlamıştır.⁵⁶ Daha sonra tekrar Tunus'a dönmüş ve eğitimine Zeytûne Medresesi'nde devam etmiştir. Kabadu, Zeytûne Medresesi'ndeki eğitim hayatı boyunca Üçüncü Muhammed Bayram, Ahmed b. Tahir el-Latîf, Muhammed b. Mulûke gibi dönemin

⁵² Kahire, Matba'atu'l-vehbiyye, 1877.

⁵³ Mahfuz, **a.g.e.**, s. 303.

⁵⁴ **A.e.**, C.IV, s. 41.

⁵⁵ **A.e.**, s. 41.

⁵⁶ el-Hıdır, **a.g.e.**, s. 102.

önemli hocalarından ders almıştır.⁵⁷ 1838 yılında tekrar Tunus'tan ayrılmış ve eğitim almak üzere 4 yıl kalacağı İstanbul'a gitmiştir.

İstanbul'dan döndükten sonra Ahmed Bey tarafından Bardo harp okuluna Arap dili ve edebiyatı alanında ders vermesi için hoca olarak tayin edilmiştir. Tüm yönetici ve hocaları Avrupa'dan gelen okulun Tunuslu ilk hocası Kabadu olmuştur.⁵⁸

Bardo harp okulundaki vazifesinin ardından Zeytûne Medresesi'ne atanmıştır. Burada hocalığa devam ederken aynı zamanda Bardo'da kadılık ve Tunus'da müftilik görevlerini de yürütmüştür. Mahmud Kabadu 1871 yılında doğup büyüdüğü Tunus şehrinde vefat etmiştir.⁵⁹

Kabadu geleneksel Arap şiirinin dışına çıkıp toplumsal olayları şiirlerinde konu edinen Tunuslu ilk şair olmuştur.⁶⁰ Bu anlamda geleneksel şiire kendi üslûbunu katmasıyla Mısırlı şair Mahmud Sami el-Bârûdî'ye benzetilmiştir.⁶¹ Nitekim şiirlerinde bilim ve sanayide Avrupalılar ile yarışmak gerektiğini vurgulamış ve Müslümanların bu konuda ihmalkâr olmalarından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. O şiirleriyle toplumu ilerlemeleri için teşvik etmiş ve tembellikten kaçınmaları konusunda uyarmıştır. Bunun gibi siyasi ve ictimai içerikli şiirlerinin yanı sıra bazı şiirlerinde hikmetli sözler söylemiş bazılarında ise İstanbul'a yapmış olduğu yolculuğu anlatmıştır.⁶²

Avrupa ile rekabet edilmesini teşvik ettiği şiirlerine aşağıdaki beyitler örnek olarak verilebilir:⁶³

و لم يتغلغل في المصانع فهمه

فمن لم يجس خبراً أوربا و ملكها

⁵⁷ Mahfuz, **a.g.e.**, s. 42.

⁵⁸ M.Ch.Ferjani, "Kabadu", **The Encyclopaedia of Islam (second edition)**, yay. haz. P.Bearman, Th.Bianquis, C.E.Bosworth, E.van Donzel, W.P. Heinrichs, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/kabadu-SIM_8732?s.num=3

⁵⁹ el-Hıdır, **a.g.e.**, s. 103.

⁶⁰ Mahfuz, **a.g.e.**, s. 43.

⁶¹ Nûreddîn Sammûd, "fi'ş-Şi'ri't-Tûnisî", **el-Fıkr**, S .7, Nisan 1964, s. 10.

⁶² el-Hıdır, **a.g.e.**, s. 102-105.

⁶³ **A.e.**, s. 106.

و في مضجع العادات يلهمه حلمه

فذلك في كن البلاهة داجن

Kim Avrupa ve hükümrallığını araştırmaz ve sanayiisini anlamak için çabalamazsa

İşte bu kimse ahmaklığın ortasında, alışkanlıklarının yatağında düşleriyle oyalanır.

İstanbul'a yaptığı yolculuğuna atıflarda bulunduğu birçok şiiri mevcut olan şairin bu beyitlerine örnek:⁶⁴

سعيناً بها للمجد و الدهر مُسعدُ
و تغضي جفون النائبات و أسهدُ

رعى الله أياماً لنا و ليالياً
تطارحني الآمال و هي مطبةٌ

Mevla gün ve gecelerimize inayet etti de asalet ve şeref uğruna çalıştık durduk kader de bizi memnun etti.

Umutla doluyum ve bu umutlarım felaketlere göz açtırmayacak kadar gayretli.

Divanı

Kabadu'nun şiirleri ilk kez 1877 yılında vefat etmesinden yıllar sonra talebesi Muhammed es-Senûsî tarafından yayınlanmıştır.⁶⁵ İki bölümden oluşan bu divan 1972 yılında yeniden basılmıştır.

Kabadu, *er-Râidu't-Tûnisî* gazetesinin editörlüğünü yapmış ve gazete için birçok makale kaleme almıştır.⁶⁶ Ayrıca Mütenebbi'nin divanına bir şerh yazmıştır ancak onun bu şerhi günümüze ulaşmamıştır.⁶⁷

3.2.13. Ahmed İbn Ebu'd-Dıyâf (1804-1874)

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebu'd-Dıyâf b. Ömer, başkent Tunus'ta doğmuş ve küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i hıfz etmiştir. Babası tarafından dönemin meşhur âlimlerini

⁶⁴ A.e., s. 102.

⁶⁵ Ali Bulut, "Kâbâdû", *DİA*, EK-1.cilt, İstanbul, 2016, s. 698.

⁶⁶ el-Mellah, *a.g.m.*

⁶⁷ Mahfuz, *a.g.e.*, s. 44.

dinlemesi için sık sık derslere götürülen İbn Ebu'd-Dıyâf bu sayede onlardan oldukça istifade etmiş ve kendini geliştirmiştir. Zeytûne Medresesi'ndeki tahsili esnasında İsmail et-Temîmî, Muhammed Bayram es-Sâlis, İbrahim er-Riyâhî ve Muhammed b. el-Hoca gibi döneminin en parlak isimlerinden ders almıştır.⁶⁸

Tahsilinin ardından kaleminin güçlü olması ve inşâdaki kabiliyeti ile dikkat çeken İbn Ebu'd-Dıyâf kısa sürede sır kâtipliği görevine getirilmiş ve Ahmed Paşa'nın valiliği döneminde başkâtip olmuştur. İbn Ebu'd-Dıyâf, Osmanlı devletiyle kendi zamanına kadar Türkçe yapılan bürokratik haberleşmeleri Arapça yapmış ve yazışmalarda da edebi bir üslûp kullanmaya başlamıştır. 1857 yılında ilan edilen Ahd-ı Eman'ı⁶⁹ bizzat İbn Ebu'd-Dıyâf kaleme almıştır. İnşâdaki kabiliyetinin yanı sıra İbn Ebu'd-Dıyâf çok iyi bir şair ve yazardır. Eserleri vefatından sonra Sâdıkiyye kütüphanesinde toplanmıştır.⁷⁰

İbn Ebu'd-Dıyâf Ahmed Paşa'nın Fransa ziyaretinde yanında bulunmuş ve bu yolculukta olup biten herşeyi Arapça olarak kaleme almıştır. Bu yazısında kullandığı üslûp ve kelimelere yüklediği yeni anlamlar ile Arapçaya farklı bir boyut kazandırmıştır. Özellikle Devletin kurum adlarını Fransızcadan Arapçaya çevirirken kendisinden öncekilerin yaptığı gibi İslam hukuk terminolojisinde geçen kavramları kullanmamış bunun yerine kelimelerin tam karşılığı olan yeni terimler türetmiştir. Mısırlı Tahtavi'den sonra Fransız tiyatrosunu tüm ayrıntılarıyla ve incelikleriyle yazan ikinci Arap yazardır.⁷¹

⁶⁸ Mustafa Stiti, "Rihletu'l-muerrihi't-Tûnisî Ahmed b. Ebi'd-Dıyâf ilâ İstanbûl", (Çevrimiçi), <https://www.turkpress.co/node/45972>, 23 Haziran 2018.

⁶⁹ Ahd-ı Eman: Din, ırk, mezhep ayırmaksızın tüm vatandaşları eşit statüye koyan, Tanzimat döneminin reformist politikalarını Tunus'ta uygulayan batı esintili anayasadır. Bkz.: Yaron Tsur, "Ahd al-Aman", http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/ahd-al-aman-COM_0000960, **Encyclopedia of Jews in the Islamic World**, yay.haz. Norman A.Stillman, 2010

⁷⁰ Atilla Çetin, "İbn Ebü'd-Dıyâf", **DİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 456.

⁷¹ Necmuddîn Halfallah, "İbn Ebi'd-Dıyâf ve tesmiyetu'l-âlem", (Çevrimiçi), <https://www.alaraby.co.uk/culture/2016/11/16/%D8%A7%D8%A8%D9%86-%D8%A3%D8%A8%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B6%D9%8A%D8%A7%D9%81-%D9%88%D8%AA%D8%B3%D9%85%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%84%D9%85-1>, 14 Temmuz 2018.

Eserleri:

- *İthâf ehli'z-zamân bi ahhâri mulûk Tûnis ve 'ahdi'l-emân*

İbn Ebu'd-Dıyâf'ın en meşhur eseri olan bu kitap Tunus tarihi hakkında resmi belgelere dayanması sebebiyle önemli bir kaynaktır. Arapların Tunus'a gelişinden başlayarak 1872 yılına kadarki süreç ele alınmıştır. Eser, mukaddimeden sonra sekiz bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Müellif bu eserinde, Tunus'ta hüküm sürmüş İslam devletleriyle birlikte Hüseyinî beylerine geniş yer ayırmış ve hâtimede ise ülkede meşhur olmuş önemli âlimleri tanıtmıştır. Eser, Tunus Kültür Bakanlığı tarafından 1963-1966 yılları arasında sekiz cilt halinde yayınlanmıştır.

- *Risâle fi'l-mer'e*

Müslüman kadınların durumu ile ilgili var olan düşünceler ile Avrupa'da İslama yönelik eleştirilere verdiği karşılığı içermektedir. Munsıf Şenûfî tarafından 1968 yılında *Havliyyâtu'l-Câmi'atu't-Tûnisiyye*'nin beşinci sayısında neşredilmiştir.⁷²

- *el-Makâmatu'l-celiyye fi envâri'l-beşeriyye*

Menkıbelerle evliya'yı medhettiği makâmesidir.

Kayıp olan bir şiir divanı mevcuttur. 108 beyitten oluşan şiirinden bazı parçalar 1976 yılında *Havliyyâtu'l-Câmi'atu't-Tûnisiyye*'nin 13. sayısında yayınlanmıştır.⁷³

3.2.14. Tunuslu Hayreddin Paşa (1821-1890)

Çerkes asıllı olduğu tahmin edilen Hayreddin Paşa küçük yaşta Anadolu kazaskeri Tahsin Paşa tarafından satın alınmış ve paşanın İstanbul'daki yalısında yetişmiştir. Daha sonra Tunus'a götürülmüş ve burada Ahmed Paşa'nın sarayında Arapça

⁷² Çetin, a.g.m., s. 457.

⁷³ "Ahmed b. Ebi'd-Dıyâf", (Çevrimiçi), http://www.mawsouaa.tn/wiki/%D8%A3%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D8%A8%D9%86_%D8%A3%D8%A8%D9%8A_%D8%A7%D9%84%D8%B6%D9%8A%D8%A7%D9%81, 14 Temmuz 2018.

ve İslami ilimlerde iyi bir eğitim ve terbiye alarak büyümüştür. Kısa sürede Ahmed Paşa'nın ilgisini çekerek desteğini almış ve askeriye girmiştir. Askeriyede hızla yükselen Hayreddin Paşa görevli olarak gittiği Fransa'da üç yıl kalmıştır. Bu süre zarfında hem Fransızcasını geliştirmiş hem de batıyı yakından görüp tanıma fırsatını elde etmiştir. Tunus'a döndükten sonra ülkedeki ıslahat çalışmalarında aktif olarak yer almıştır. Önce Harbiye Nezaretinde çalışmış sonra Meclis-i Ekber'in başkanlığına getirilmiştir. İstanbul'a çağrılan Hayreddin Paşa 1878 yılında sadrazamlığa yükselmiş ve aynı şehirde vefat etmiştir.⁷⁴

Eserleri:

- *Akvemu'l-mesâlik fî ma'rifet ahvâli'l memâlik*

Arapça olarak kaleme alınan bu eser Hayreddin Paşa'nın en önemli eseridir ve birçok dile tercüme edilmiştir. Eserinde İslam beldelerinin durumunu ve geri kalmışlık sebebini anlatmış ve bu sorunun çözümü için yapılabilecekleri sıralamıştır. Fransa'da edindiği tecrübe ve gözlemlerine dayanarak Avrupa ülkelerinin yönetim biçimi, askeriyedeki durumu ve ekonomik üstünlükleri hakkında genişçe bilgi vermiştir. Buna göre Avrupa medeniyetinin temeli İslam esaslarına dayanmaktadır. Dolayısıyla Müslümanların dinlerinden uzaklaşmaksızın Avrupa medeniyetini benimsemeleri mümkündür.⁷⁵

İslam ülkeleriyle batıyı kıyasladığı ve kendi siyasi fikirlerini paylaştığı mukaddime kısmı ise oldukça dikkat çekmiştir.⁷⁶ Yaklaşık 90 sayfadan oluşan bu mukaddimeyi yazmasının asıl amacı devlet adamlarını, ülkelerinin kalkınması için

⁷⁴ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî târîhi'l-edebi'l-'Arabi: el-edebu'l-hadîs*, Beyrut, Dâru'l-cîl, 1986, s. 197; Çetin, "Hayreddin Paşa, Tunuslu", s. 57-59; Bruce Masters, "Khayr al-Din Pasha (Tunuslu Hayreddin)", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts on File, 2009, s. 311; Mustafa Stiti, "Hayruddîn et-Tûnisî, muslih Osmâniyyu'l-hevâ", (Çevrimiçi), <https://www.turkpress.co/node/32058>, 6 Temmuz 2018; Charles Kurzman, *Modernist Islam, 1840-1940 a Sourcebook*, Oxford, Oxford University Press, 2002, s. 40.

⁷⁵ Cemil Meriç, "Tunuslu Hayreddin Paşa, Padişahlar ve Sadrazamlar", (Çevrimiçi), <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/19032/001583910010.pdf?sequence=1>, 5 Temmuz 2018.

⁷⁶ el-Fâhûrî, *a.g.e.*, s. 197; Çetin, *a.g.m.*, s. 59.

çalışmaya sevk etmek ve Avrupa devletlerine karşı körü körüne düşmanlık besleyen bazı Müslüman gruplara bu tutumlarının yanlış olduğunu göstermektir.⁷⁷ 1868 yılında Tunus'ta basılan eser Abdurrahman Süreyyâ Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve 1879 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁷⁸

- *Dirâsetu'l-ususi'l-letî kâmet 'aleyha el-medeniyyetu'l-ğarbiyye*

- *Îlâ evlâdî: muzekkerât hayâtî el-hâssa ve's-siyâsiyye*: Otobiyografi eseridir.⁷⁹

3.2.15. Muhammed Bayram el-Hâmis (1840-1889)

1840 yılında Tunus'ta doğan Muhammed Bayram aynı ismi taşıyan beşinci kişi olması münasebetiyle Muhammed Bayram el-Hâmis olarak anılmıştır. Ailesi Türk kökenli olup Osmanlı fethinden sonra Tunus'a yerleşmiştir. Muhammed Bayram el-Hâmis öğrenimini Zeytûne Medresesi'nde tamamlamış ardından Unkiyye Medresesi'nde müderris olarak vazifesine başlamıştır. Bu vazifesinin ardından Zeytûne Medresesi'ne yükselmiş ve burada öğrenci yetiştirmeye devam etmiştir. Müderrisliğinin yanında gazeteci kimliğiyle de ön plana çıkan Muhammed Bayram el-Hâmis başta *er-Râidu't-Tûnisî* olmak üzere çeşitli gazetelere makaleler yazmıştır. İstanbul ve Mısır'da *el-i'tidâl* ve *'l-'alam* gazetelerini çıkarmıştır. Tunus'un ıslahat çalışmalarını desteklemiş ve bağımsızlık hareketlerini öven yazılar yayımlamıştır. Sâdıkıyye Medresesi'nin ders programlarının hazırlanmasına ve yönetmeliğin oluşturulmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Yine Sâdıkıyye Medresesi ile birlikte Zeytûne Medresesi'nin kütüphanelerini düzenlemiştir. 1875 yılında Devlet matbaasının ve *er-Râidu't-Tûnisî*

⁷⁷ Mehmet Ulukütük, "Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesinin Yapıtaşlarını Anlamak: Tunuslu Hayrettin Paşa ve *Akvemü'l-mesalik fi ma'rifetu ahvâli'l-memâlik* Adlı Eseri", **Nida Düşünce, Kültür Edebiyat Dergisi**, S. 140, 2010, s. 4.

⁷⁸ Çetin, **a.g.m.**, s. 59.

⁷⁹ "Hayruddîn et-Tûnusî...el-vezîru'l-muslihu'l-mustenîr", (Çevrimiçi), <http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons/2016/9/14/%D8%AE%D9%8A%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B2%D9%8A%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B5%D9%84%D8%AD-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B3%D8%AA%D9%86%D9%8A%D8%B1>, 3 Temmuz 2018.

gazetesinin başına getirilmiştir. Fransız saldırıları başlayınca Tunus'ta kalamamış çeşitli zamanlarda Mısır, Hicaz ve İstanbul'da bulunmuştur. En son Mısır'ın Helvan şehrinde vefat etmiştir.⁸⁰

Eserleri:

- *Safvetu'l-i'tibâr bi-mustevda'i'l-emsâr ve'l-aktâr*

Yazarın en önemli eseri olan bu kitap İstanbul, Kahire ve Tunus'ta o dönemde yaşananlarla ilgili önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Birçok ülke hakkında bilgi vermekle birlikte Avrupa, Mısır, Suriye, Hicaz ve İstanbul'a yaptığı seyahatlerini anlatmıştır. Tunus ve Cezayir başta olmak üzere Arap ülkelerin genel durumlarından bahsetmiştir. Muhammed el-Hâmis'in siyasi fikirlerini de içeren bu kitap Arapça olarak yazılmış en iyi siyasi coğrafya kitaplarından sayılmıştır. Beş cild olarak yazılmış eserin ilk üç cildini İstanbul'da, dördüncü cildini ise Mısır'da tamamlamış olan yazar beşinci cildini bitiremeden vefat etmiştir. Onun yerine oğlu Muhammed el-Hâdî tarafından tamamlanıp yayınlanmıştır.⁸¹

- *et-Tahkîk fî mes'eleti'r-rakîk*

Yazarın, köle ticaretini ve kölelere karşı muamelenin nasıl olduğuna dair yaptığı araştırmasıdır ve matbudur.⁸²

- *Mulâhazât siyâsiyye 'ani't-tanzimâti'l-lâzime li'd-devleti'l-'aliyye*

Müellif bu eserini tamamladıktan sonra II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Eser Mısır'da basılmıştır ancak basım tarihi bulunmamaktadır.⁸³

⁸⁰ Atilla Çetin, "Muhammed Bayram", s. 508-509; el-Fâhûrî, **a.g.e.**, s. 197.

⁸¹ Çetin, **a.g.m.**, s. 509.

⁸² ez-Ziriklî, **a.g.e.**, s. 101.

⁸³ Yusuf el-Mar'âşî, *Nesru'l-cevâhir ve'd-durer fî 'ulemâi'l-karni'r-rabi' 'aşer ve bi zeylih 'ikdu'l-cevher fî 'ulemâi'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-hâmis 'aşer*, 2.c, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2006, C.I, s. 398.

Muhammed Bayram el-Hâmis'in diğer eserleri şunlardır: *Risâle fî ahkâmi'l-eşrâf âli beyt Rasulillah Tuhfetu'l-havâs fî hilli sayd bunduki'r-rasâs*, , *Risâle fî cevâz şirâ'i evrâki'd-duyûn*, *Tecrîdu's-Sinân li'r-red 'ale'l-hatib Rinân*, *Islâhu'l-evkâf bi Mısır*, *Muhtasar fî fenni'l-arûz*, *Hubbu't-Tûnusiyyîn li'l-istiklâl*, *Risâle fî suknâ dari'l-harb*, *er-Ravzâtu's-seniyye fî'l-Fetâvi'l-Bayramiyye*, *Takrîr fî beyân hukuki'd-Devleti'l-'aliyye 'ale'l-Bilâdi't-Tûnusiyye*, *Risâle fî'l-hayl*.⁸⁴

3.2.16. Bûhâcib (1828-1924)

Tunus'un bir köyünde doğup yetişen Sâlim b. Ömer, Bûhâcib lakabıyla tanınmıştır. Kendisi dil, edebiyat, şiir ve şer'î ilimlerde bulunduğu zamanın simge isimlerinden olmuştur. Köyünde aldığı ilk eğitiminden sonra Zeytûne Medresesi'ne başlamıştır. Burada İbrahim er-Riyâhî, Ahmed b. Tahir el-Latif, Muhammed Bayram er-Râbi', Muhammed Muaviye gibi Zeytûne'nin en önemli isimlerinden ders almıştır. Özellikle Muhammed Bayram er-Râbi' onunla bizzat ilgilenmiş sık sık evine davet ederek şiir ve edebiyat sohbetleri yapmıştır. Özel kütüphanesini ona açarak kendini geliştirmesine katkıda bulunmuştur.

Eğitiminin ardından çok genç yaşında olmasına rağmen müderrisliğe başlamış ve bu vazifesini 60 yıldan fazla sürdürmüştür. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Muhammed Senûsî, Muhammed b. el-Hoca, Muhammed Bayram el-Hâmis, Muhammed Tahir b. Âşûr gibi meşhur isimler mevcuttur. Bûhâcib ıslahatçı düşüncelerini yalnızca okulda öğrencilerine anlatmamış aynı zamanda camiide hatiplik yaparak topluma da aktarmıştır.

Bûhâcib şer'î ilimlerle birlikte Arap dilinde de geniş bir bilgi birikimine sahiptir. Arapçanın tüm inceliklerine, ensâb ilmine ve cahiliye edebiyatına son derece hâkimdi.

⁸⁴ “Bayram el-Hâmis...durûbu'l-fikr ve's-sahafe ve'n-nidâl”, (Çevrimiçi), <http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons/2016/7/31/%D8%A8%D9%8A%D8%B1%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%AE%D9%85%D8%B3-%D8%AF%D8%B1%D9%88%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%83%D8%B1-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%AD%D8%A7%D9%81%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B6%D8%A7%D9%84>, 6 Temmuz 2018; Çetin, a.g.m., s. 509.

Tüm bu vasıflarının yanında Bûhâcib şiir de yazmıştır. İlmi alanda sahip olduğu bu konum onu döneminin önde gelen isimleri arasına sokmuştur.⁸⁵

Eserleri:

- *Tekârîr ‘alâ şerhi’l-Uşmûnî ‘ale’l-hulâseti’l-elfiyye li ibn Mâlik*

İbn Malik’in *Elfiyye*⁸⁶ adlı meşhur manzumesi için el-Uşmûnî’nin yazdığı şerhe takrir yazmıştır.

- *Tekârîr ‘alâ şerhi sahîhi’l-Buhârî ibtedehâ min kitâbi’l-‘ilm*

Bûhâcib, Sahih-i Buhari’nin kitabı’l ‘ilm’den başlayan şerhine yazdığı bu takrire daha sonra Muntasariye Medresesi ve Subhanallah Camiindeki ramazan hatimlerini ve Muvatta’dan önemli bazı kısımları eklemiştir.

- *Divân hatab*

Subhanallah Camiinde irad ettiği hutbelerini topladığı divanıdır. 1913 yılında Tunus’ta basılmıştır.

- *Şerh ‘alâ elfiyye İbn Âsım fi’l-usûl*

- *Rihle*

Bûhâcib’in şiirlerini topladığı bir divanı mevcut ise de günümüze ulaşmamıştır.⁸⁷

⁸⁵ el-Mar‘aşlî, **a.g.e.**, C.I, s. 458-460; Mahfuz, **a.g.e.**, C.II, s. 77-81.

⁸⁶ Elfiyye: Arap dili ve edebiyatının en önemli isimlerinden İbn Mâlik et-Tâî’nin nahiv ilmini şiirsel bir üslûpla anlattığı meşhur manzumesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdûlbaki Turan, “el-Elfiyye”, **DİA**, C. XI, İstanbul, 1995, s. 28.

⁸⁷ el-Mar‘aşlî, **a.g.e.**, s. 460; Mahfuz, **a.g.e.**, C.II, s. 81.

SONUÇ

1574-1881 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalan Tunus bu dönemde kültür, dil ve edebiyat alanlarında birçok gelişme yaşamıştır. Üçyüz yılı aşkın bu süreçte yaşanan edebi ve kültürel faaliyetleri tamamı ile ele almanın imkânsız olduğu açıktır. Buna bağlı olarak dil ve edebiyat alanlarında kaydedilen gelişmeleri genel çerçevede değerlendirmeyi tercih ettik.

Osmanlı devleti, idare merkezi Kuzey Afrika'ya oldukça uzak olmasına rağmen Tunus ve diğer eyaletlerini zor şartlarda dahi ihmal etmemiş ve bölgenin kalkınması için her alanda gereken desteği sağlamıştır. Bunu, fetihten itibaren ülkede yaptırdığı imar çalışmalarından anlamak mümkündür. Nitekim halktan toplanılan vergiler bile yine ülkenin refahı için kullanılmış ve köprüler, camiler, çeşmeler, su kemerleri, hanlar, hamamlar, çarşılar, saray ve medreseler yapılarak ülkenin kültür ve medeniyet seviyesi yükseltilmiştir.

Osmanlı devletinin Tunus'ta zengin bir kültür mirası bıraktığı muhakkaktır. Çalışmamızda dar çerçevede verdiğimiz örneklerle de bunu doğruladık. Ancak Arap dünyası bu hakikatin tam aksi bir kanaate sahiptir. Osmanlı'ya dair var olan bu yanlış algıyı değiştirecek derinlemesine çalışmalar ne yazık ki yapılmamıştır. Bu algının düzeltilmesi için Kuzey Afrika'da yaptığı Osmanlı araştırmalarıyla bilinen Abdulcelîl Temîmî bu konuda Türkiye ve Tunus'un bugün bile hala ilmi ve kültürel alışverişten uzak olduklarını ifade etmektedir. Temîmî'ye göre bu sorun ancak iki ülkenin ortak projeler üretmesiyle ortadan kalkacaktır.

Osmanlı Tunus'unun edebi ve kültürel yapısı hakkında daha kapsamlı araştırmaların yapılması her iki ülkenin kültür tarihi açısından yararlı olacaktır. Biz, bu çalışmamızda araştırmacılara bu konuda yol gösterecek kaynakların bir kısmını göstermiş olduk. Osmanlı'nın üç yüz yıl kaldığı Tunus'un edebiyat ve kültür tarihini araştırmak, bizlere kendi kültürümüz hakkında da bilgi sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdolvahhab, Hasan Husni: **Hulâsa tarîh Tûnis**, yay. haz.: Hamâdi es-Sâhili, Tunus, Daru'l-Cenûb li'n-Neşr, 2004.
- Abun-Nasr, Jamil M.: **A History of the Maghrib in the Islamic Period**, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Ahmed İbn Ebu'd-Dıyâf: **İthaf ehli'z-zaman bi ahhâr mulûk Tunis**, Tunus, Neşru kitâbetu'd-Devle li'ş-Şuûni's-Sekâfiyye ve'l-ehbâr, 1963.
- Anderson, Lisa: **The State and Social Transformation in Tunisia and Libya, 1830-1980**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1987.
- Ataöv, Türkkaya: Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları**, sayı. 411, Ankara, 1977., s. 280.
- Başrûş, Tevfik: **Mevsû'a medine Tûnis**, Tunus, Merkezi'd-dirâsâti'l-iktisâdiyye, 1999.
- Berkes, Niyazi: **İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975.
- Beydilli, Kemal: "Matbaa", **DİA**, C. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 108.
- Bilgin, Feridun: "Osmanlı Hakimiyetindeki Tunus'a Endülüs Müslümanlarının (Müdeccenler-Moriskolar) Göçleri (XVI.-XVII. Asırlar)", **Akademik İncelemeler Dergisi**, S. 1, 2013, s. 36.
- _____ : "Tunus üzerinde Osmanlı-İspanyol Hâkimiyet Mücadelesi (XVI.Asır)", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 44, 2013, s. 182.

- Brockelmann, Carl: **Geschichte der Arabischen Litteratur**, 2.bs., Leipzig, C.F.Amelangs Verlag, 1909.
- Bulut, Ali: “Kâbâdû”, **DİA**, EK-1.cilt, İstanbul, 2016, s. 698.
- Bûzîne, Muhammed: **Meşâhîru’t-Tûnisiyyîn**, 2.bs., Dâr serâs li’n-neşr, 1992.
- Buzpınar, Tufan: “Fransa (Fransız Sömürgeciliği)”, **DİA**, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 186.
- Chenoufi, M.: “al-Râ’id al-Tûnusî”, **The Encyclopaedia of Islam (new edition)**, C. 8, Leiden, E.J.Brill, 1995, s. 401.
- Çetin, Atilla: “Garp Ocakları”, **DİA**, C. XIII, İstanbul, 1996, s. 385.
- _____ : “el-Hâc Hammûde”, **DİA**, C.XIV, İstanbul, 1996, s. 417.
- _____ : “Hayreddin Paşa, Tunuslu”, **DİA**, C. XVII, İstanbul, 1998, s. 58.
- _____ : “Hüseynîler”, **DİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 26.
- _____ : “İbn Âşûr, Muhammed Tahir”, **DİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 332.
- _____ : “İbn Ebû’d-Dıyâf”, **DİA**, C. XIX, İstanbul, 1999, s. 456.
- _____ : “Muhammed Bayram”, **DİA**, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 508.
- Dayf, Şevki: **Târihu’l-edebi’l-‘Arabî: ‘asru’d-duvel ve’l-imârât Libya-Tûnus-Sakaliyye**, 10 c., Kahire, Dâru’l-me‘ârif, t.y., C.IX.

- De Grammont, Henri Delmas : **Histoire d'Alger sous la Domination Turque, 1515-1830**, Paris, Paris Ernest Leroux, 1887.
- ed-Devletî, Abdulazîz: **ez-Zeytûne, 'aşra kurûn mine'l-fenni'l-mi'mâri't-Tûnisî**, Tunus, Vezâretu's-sekâfetu'l-ma'hadi'l-vatanî li't-turâs, 1996.
- Dî Tarrâzî, Filib: **Tarîhu's-sahâfeti'l-'Arabiyye**, 2 c., Beyrut, el-Matba'a el-Edebiyye, 1913, C.I.
- Durmuş, İsmail-Necât el-Merîni: "Riyâhî", **DİA**, C. XXXV, İstanbul, 2008, s. 140.
- el-Fâhûrî, Hannâ: **el-Câmi' fî târihi'l-edebi'l-'Arabî**, Beyrut, Dâru'l-cîl, 1986.
- Green, Arnold H.: **The Tunisian Ulama 1873-1915 Social Structure and Response to Ideological Currents**, Leiden, E.J.Brill, 1978.
- el-Hamrûnî, Ahmed: **'İlmu'z-"Zeytûne" eş-Şeyh İbrahim er-Riyâhî dirâse ve nusûs**, Tunus, Medya Kom li'n-neşri ve't-tevzi', 1996.
- Havale, Yusuf b. Ahmed: **el-Hayatu'l-'ilmiyye fî İfrikiyye**, 2 c., Mekke, Cami'a Ummi'l-Kura, 2000, C.I.
- el-Hıdır, Huseyn, Muhammed: **Mevsû'atu'l-a'mâli'l-kâmile: Tûnus ve Câmi'u'z-Zeytûne; li'l-imâm Muhammed el-Hıdır Huseyn**, thk. Ali er-Rıza el-Huseynî, Suriye, Dâru'n-Nevâdir, 2010.
- Hizmetli, Sabri: "İbn Ebû Dînâr", **DİA**, C.XIX, İstanbul, 1999, s. 430.
- _____ : "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel bir Bakış", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 32, sayı. 1,

1991, s. 3.

- İbn Ebû Dînâr: **Kitâbu'l-mu'nis fî ahhâri İfrîkiyye ve Tûnis**, Tunus, Matba'atu'd-devle't-Tûnisiyye, 1869.
- Imamuddin, S.M.: **A Modern History of the Middle East and North Africa**, Dacca, 1960.
- İlter, Aziz Samih: **Şimalî Afrika'da Türkler**, İstanbul, Vakit Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1936, C. 1.
- Kavas, Ahmet: "Tunus", **DİA**, C. XLI, İstanbul, 2012, s. 388.
- Kayaoğlu, İsmet: "İslam Kurumları Tarihi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları**, sayı. 168., 1985, Ankara, s. 125.
- Kurzman, Charles: **Modernist Islam, 1840-1940 a Sourcebook**, Oxford, Oxford University Press, 2002.
- Louhichi, Soumaya: "das Verhältnis zwischen der osmanischen Zentralgewalt und der Provinz Tunesien während des 16. und 17. Jahrhunderts.", **Eberhard Karls Üniversitesi Kültürel Çalışmalar, Doktora Tezi**, Tübingen, 2007.
- Lulat, Y.G-M.: **A History of African Higher Education from Antiquity to the Present: a Critical Synthesis**, Londra, Greenwood, 2005.
- Mahfuz, Muhammed: **Terâcimu'l-muellifîni't-Tûnisiyyîn**, 5.c, Beyrut, Dâru'l-ğarb el-islâmî, 1985, C.IV.
- Maksutoğlu, Mehmet: "Dayı", **DİA**, C. IX, İstanbul, 1994, s. 5-6.
- _____: "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı. 4, İstanbul,

1986, s. 140.

_____ : “Tunus'ta Hâkimiyyetin Dayılardan Beylere Geçişı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı. 1, 1967, Ankara, C. 15, s. 174-176.

el-Ma'mûrî, Tahir: **Câmi' u'z-Zeytûne ve medârisu'l-'ilm fil-'ahdeyni'l-Hafsî ve't-Turkî**, Tunus, ed-Dâru'l-arabiyye li'l-kitâb, 1980.

el-Mar'aşlî, Yusuf: **Nesru'l-cevâhir ve'd-durer fî 'ulemâi'l-karni'r-rabi' 'aşer ve bi zeylihi 'ikdu'l-cevher fî 'ulemâi'r-rub'i'l-evvel mine'l-karni'l-hâmis 'aşer**, 2.c, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2006, C.I.

Masters, Bruce: “Khayr al-Din Pasha (Tunuslu Hayreddin)”, **Encyclopedia of the Ottoman Empire**, New York, Facts on File, 2009, s. 311.

el-Medeni, Ahmed Tefvik: **Kartacenne fî erbe'a 'usûr**, Cezayir, el-Muessesetu'l-vataniyye li'l-kitâb, 1986.

Muhammed Ali b. Cihâd, **Mu'cemu'l-udebâ mine'l-'asri'l-câhilî hattâ sene 2002**, 7 c., Beyrut, Daru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003, C.VI.

Muhammed b. el-Hoca: **Safahât min târîh Tûnis**, thk. Cîlânî b. Yahya, Hammâdî es-Sâhilî, Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1986.

_____ : **Târîh me'âlimi't-tevhîd fî'l-kadîm ve fî'l-cedîd**, thk. Cîlânî b. Yahya, Hammâdî es-Sâhilî, 2. bs., Beyrut, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1985.

Muhammed Tahir b. Abdulkadir el-Kurdî el-Mekkî el-Hattât, **Târîhu'l-Kur'ân ve garâib resmihî ve hukmihî**, Cidde, 1987.

Mzali, Muhammed Salah- **Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları Açıklamalı**

- Pignon, Jean: **Tarihî Belgeler**, çev. Belma Aksun, İstanbul, Nehir Yayınları, 1997.
- en-Neyfer, Muhammed: **‘Unvânu’l-erîb ‘ammâ neşe’e bi’l-memleketi’t-Tûnisiyye min ‘âlimin edîb**, 2.c, Tunus, el-Matba‘atu’t-Tûnisiyye, 1351, C.II.
- Özdemir, Mehmet: “Muvahhidler”, **DİA**, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 412.
- Özel, Ahmet: “Muhammed Bayram II”, **DİA**, EK-2.cilt, İstanbul, 2016, s. 299-301.
- Paşa, Ömer Musa: **Târihu’l-edebi’l-‘Arabî (el-‘asru’l-Osmanî)**, Şam, Daru’l-Fikr, 1989.
- Pektaş, Kadir: **Tunus’ta Osmanlı Mimari Eserleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- _____ : “Murâdiye Medresesi”, **DİA**, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 203
- _____ : “Süleymaniye medresesi”, **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 123
- _____ : “Zeytûne Camii”, **DİA**, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 380.
- Perry, Amos: **Carthage and Tunis, Past and Present: in two Parts**, Birleşik Devletler, Providence Press Company, Printers, 1869.
- Rugh, William A.: **Arab Mass Media: Newspapers, Radio, and Television in Arab Politics**, Londra, Praeger, 2004.
- Saîdûnî, Nâsıruddin: “el-Evdâ‘ul-iktisâdiyye ve’l-ictimâiyye ve’s-sekâfiyye li vilâyâtî’l-Mağribî’l-Osmâniyye (el-Cezair, Tunus, Trablus

el-Ğarb) “mine’l-karn 10 ilâ 14 el-hicrî, mine’l-karn 16 hattâ’l-karn 19 milâdî”, **Kuveyt Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**, Kuveyt, 2010.

Salem, Norma:

Habib Bourguiba, Islam and the Creation of Tunisia, Londra, Croom Helm, 1984.

Sammûd, Nûreddîn:

“fî’ş-Şi’ri’t-Tûnisî”, **el-Fikr**, S .7, Nisan 1964, s. 10.

es-Seyyid, Eymen Fuâd:

“Fâtımîler”, **DİA**, C.XII, İstanbul, 1995, s. 230.

eş-Şerif, Muhammed el-Hâdî:

Târîh Tûnis, 3.bs. , Tunus, Daru’s-Seras, 1993.

Târîhu’l-edebi’t-Tûnisî’l-hadîs ve’l-mu’âsır, Tunus, el-mucemme‘at-Tûnisî li’l-‘ulûm ve’l-âdâb ve’l-funûn beytu’l-hikme, 1993.

Temîmî, Abdulcelîl:

Dirâsât fi’t-târîhi’l-‘Arabi ve’l-Osmânî 1453-1918, Zağvan, Menşûrât Merkezi’d-Dirâsât ve’l-Buhûsi’l-Osmaniyye ve’l-Morisîkiyye ve’t-Tevsîk ve’l-ma‘lûmât, 1994.

Tsur, Yaron:

“Ahd al-Aman”, **Encyclopedia of Jews in the Islamic World**, yay.haz. Norman A.Stillman, 2010.

Tuveyli, Ahmed:

Târîhu’l-Kayrevani’s-sekâfî ve’l-hadârî, Tunus, eş-Şeriketu’t-Tunusiyye li’n-Neşri ve tenmiyet-i funûn-i’r-resmî, 2001.

Ulukütük, Mehmet:

“Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesinin Yapıtaşlarını Anlamak: Tunuslu Hayrettin Paşa ve *Akvemü’l-mesalik fi ma’rifetu ahvâli’l-memâlik* Adlı Eseri”, **Nida Düşünce, Kültür Edebiyat Dergisi**, S. 140, 2010.

Ulutaş, Ufuk-Torlak, Furkan:

“Devrimden Demokrasiye Tunus’un Seçimi”, **Seta Analiz**, sayı: 46, Kasım 2011, s. 5

Uygur, Erdoğan-Uygur,
Fatma:

“Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine bir Araştırma”,
Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, yıl: 17, sayı: 3,
Aralık 2013, s. 280.

Wesseling, Hendrik L.:

Teile und Herrsche: Die Aufteilung Afrikas 1880-1914,
Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999.

Yiğit, İsmail:

“Tunus”, **DİA**, C. XLI, İstanbul, 2012, s. 385.

_____:

“Zeytûne Camii”, **DİA**, C. XLIV, İstanbul, 2013, s. 382.

Zebîs, Süleyman Mustafa:

Havle medine Tûnusi'l-‘atîka, Tunus, el-Ma‘had el-
Kavmî li'l-Âsâr ve'l-Fünûn, 1981.

ez-Ziriklî, Hayreddin:

**el-A‘lâm kâmûs terâcîm li'l-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ
mine'l-‘Arab ve'l-mustağribîn ve'l-musteşrikîn**, 8 c.,
15.bs., Beyrut, Daru'l-‘ilm li'l-melâyîn, 2002, C.VII.

ANSİKLOPEDİ VE SÖZLÜK

Cities of the Middle East and North Africa: a Historical Encyclopedia, yay.haz.

Michael R.T. Dumper, Bruce E.Stanley, California, ABC-CLIO, 2007, s. 371.

International Dictionary of Library Histories (volume 1&2), yay.haz. David H.
Stam, New York, Routledge, 2015.

“Tunisia”, **World Encyclopedia of Library and Information Services: third edition**,
yay.haz. Robert Wedgeworth, Chicago, American Library Association, 1993, s. 820.

ELEKTRONİK KAYNAKÇA

“Ahmed b. Ebi’d-Dıyâf”, (Çevrimiçi), <http://www.mawsouaa.tn/wiki/%D8%A3%D>, 14 Temmuz 2018.

“Bayram el-Hâmis...durûbu’l-fikri ve’s-sehhafeti ve’n-nidâl”, (Çevrimiçi), <http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons/2016/7/31>, 6 Temmuz 2018.

“el-imâm ebu’l-hasen Ali en-Nûrî es-Safakîsî”, (Çevrimiçi), <https://www.tunisia-sat.com/forums/threads/1677349/>, 29 Eylül 2018.

“el-Mektebâtu’t-Tûnisiyye”, (Çevrimiçi), <http://www.mawsouaa.tn/wiki/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%8>, 15 Temmuz 2018.

“el-Vezîru’s-Serrâc”, (Çevrimiçi), <http://www.mawsouaa.tn/wiki/%D8%C>, 18 Temmuz 2018.

“el-Vezîru’s-Serrâc”, (Çevrimiçi), <http://www.poetsgate.com/Poet.aspx?id=3428>, 25 Temmuz 2018.

“Hayruddîn et-Tûnusî...el-vezîru’l-muslihu’l-mustenîr”, (Çevrimiçi), <http://www.aljazeera.net/encyclopedia/icons/2016/9/14AD>, 3 Temmuz 2018.

“History of Tunisia”, (Çevrimiçi), <http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?historyid=ac93>, 15 Eylül 2018.

“Knowledge, Learning Institutions and Libraries in Islam: Book Publishing and Paper Making”, (Çevrimiçi), <http://www.muslimheritage.com/article/knowledge-learning-institutions-and-libraries-islam-book-publishing-and-paper-making>, 12 Temmuz 2018.

“Musa bin Nusayr”, (Çevrimiçi), <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Islam-Tarihi-Ansiklopedisi/Detay/MUSA-BIN-NUSAYR/532>, 26 Ağustos 2017.

“Nefâîsu dâru’l-kutubi’l-vataniyye”, (Çevrimiçi),
<http://www.bibliotheque.nat.tn/%D9%86%D9%81%D8%A7>, 25 Eylül 2018.
“Seyyidî ebu’l-hasen el-kerrây”, (Çevrimiçi),
<http://zaherkammoun.com/2016/04/21/%D8%B3%D9%8A%D8%AF>, 20 Ekim 2018.

Abdulcelîl Me’âlî, “Eser-u’l Morisikiyyîn fî Tûnis: senâ’i ve ‘âdât ve mûsîka”, (Çevrimiçi), <https://alarab.co.uk/%D8%A3%D8%AB%D8%B1-%D8>, 25 Ocak 2018.

Abdulhamîd er-Riyâhî, “Tecelliyât me’a seyyidî İbrahim er-Riyâhî...eş-Şî’r...‘unvan tefevvuk ve nubûğ”, (Çevrimiçi), <http://www.alchourouk.com/article/%7>, 30 Temmuz 2018.

Ahmet Kavas, “Osmanlı-Afrika İlişkileri”, (Çevrimiçi), http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/383/osmanli-afrika_iliskileri, 6 Eylül 2018.

D. Mehmet Doğan, “Tunus’un Hayreddinleri!”, (Çevrimiçi),
<http://www.tyb.org.tr/tunusun-hayreddinleri-5948yy.htm>, 26 Haziran 2018.

Cemil Meriç, “Tunuslu Hayreddin Paşa, Padişahlar ve Sadrazamlar”, (Çevrimiçi),
<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/19032/001583910010.pdf?sequence=1>, 5 Temmuz 2018.

Ebu Nuha, “el-Medresetu’l-Âşûriyye”, (Çevrimiçi),
<https://www.turess.com/alchourouk/5526>, 8 Haziran 2018.

Hamdi Yıldız, “Zeytûne Cami’sinde Yüzyıllara Dayanan ‘İlim Halkaları’, (Çevrimiçi)
<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/-zeytune-camisinde-yuzyillara-dayanan-ilim-halkalari/585755>, 24 Haziran 2018.

M.Ch.Ferjani, “Kabadu”, **the Encyclopaedia of Islam (second edition)**, yay. haz.
P.Bearman, Th.Bianquis, C.E.Bosworth, E.van Donzel, W.P. Heinrichs,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/kabadu-SIM_8732?s.num=3

Mehmet Kardeş, “Osmanlı Kütüphaneleri”, (Çevrimiçi), <http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501318>, 12 Temmuz 2018.

Mustafa Stiti, “Hayruddîn et-Tûnisî, muslih osmâniyyu’l-hevâ”, (Çevrimiçi), <https://www.turkpress.co/node/32058>, 6 Temmuz 2018.

Mustafa Stiti, “Rihletu’l-muerrihi’t-Tûnisî Ahmed b. Ebi’d-Dıyâf ilâ İstanbûl”, (Çevrimiçi), <https://www.turkpress.co/node/45972>, 23 Haziran 2018.

Mustafa Stiti, “Rihletu’l-muerrihi’t-Tûnisî Ahmed b. Ebi’d-Dıyâf ilâ İstanbûl”, (Çevrimiçi), <https://www.turkpress.co/node/45972>, 23 Haziran 2018.

Necmuddîn Halfallah, “İbn Ebi’d-Dıyâf ve tesmiyetu’l-‘âlem”, (Çevrimiçi), <https://www.alaraby.co.uk/culture/2016/11/16/-1>, 14 Temmuz 2018.

Sarah Mersch, “Tunesien”, (Çevrimiçi), <https://www.liportal.de/tunesien/geschichte-staat/>, 15 Kasım 2017.

Yusuf Sami Kamadan, “Tunus, Osmanlı’nın Minyatürü gibi”, (Çevrimiçi), <https://www.dunyabulteni.net/hayatin-icinden/tunus-osmanlinin-minyaturu-gibi-h273338.html>, 2 Eylül 2018.

Zahit Kaplan, “Tunus'ta 400 Yıllık bir Osmanlı Camii: Dayı Yusuf”, (Çevrimiçi), <http://ekonomi.dunyabulteni.net/hayat/267170/tunusta-400-yillik-bir-osmanli-camii-dayi-yusuf-video>, 01 Eylül 2017.

EKLER

EK 1: 1803 yılı Osmanlı döneminde basılmış olan Afrika haritası
Kaynak: https://studentshistory13.com/archives/4812#_1 Kasım 2018

EK 2: Tunuslu Hayreddin Paşa (1821-1890)

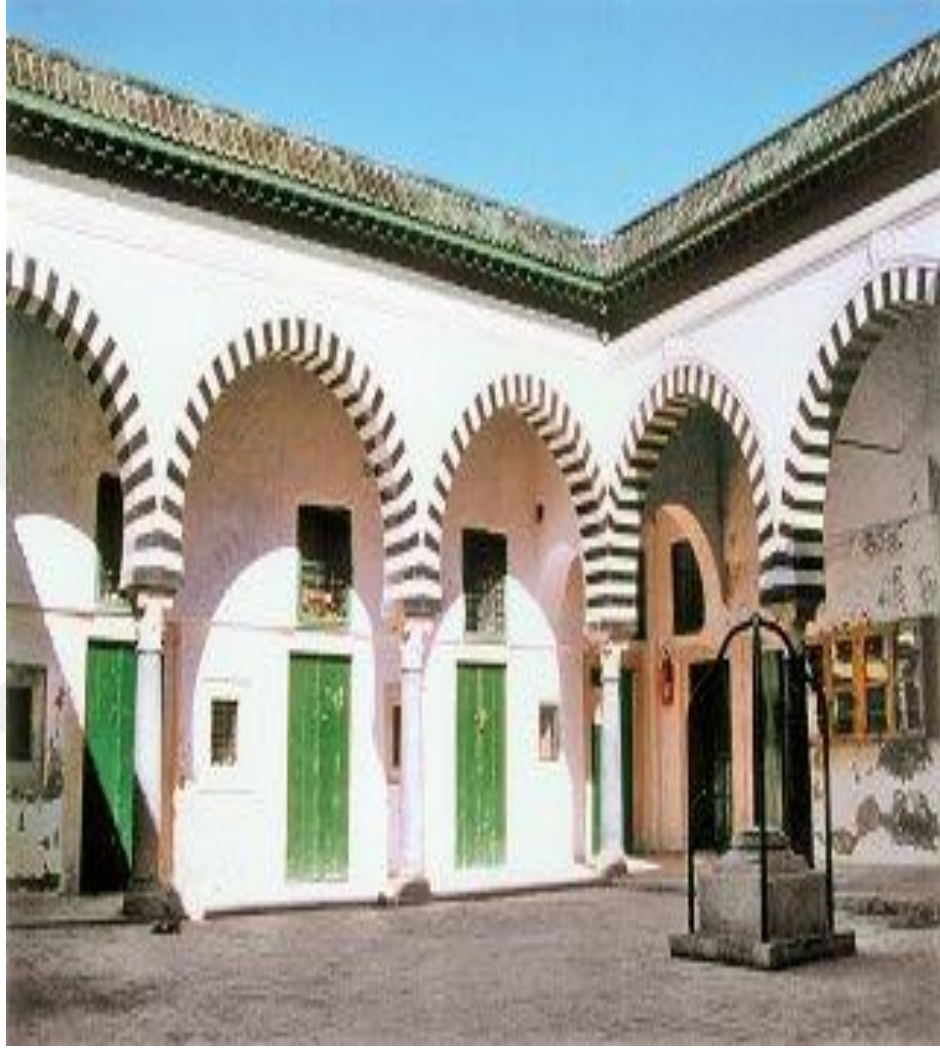
Kaynak: http://www.biyografya.com/biyografi/5532_2 Kasım 2018

EK 3: Sâdıkiye Medresesi

Kaynak:

<http://www.wikiwand.com/ar/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AF%D8%B1%D8%B3%D8%A9%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%A7%D8%AF%D9%82%D9%8A%D8%A9>, 2 Kasım 2018

EK 4: Bâşîye Medresesi

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tunus>, 5 Kasım 2018.

EK 5: Osmanlı'nın Tunus'taki ilk eserlerinden Yusuf Dayı Camii

Kaynak:

http://www.wikiwand.com/ar/%D8%AC%D8%A7%D9%85%D8%B9_%D9%8A%D9%88%D8%B3%D9%81_%D8%AF%D8%A7%D9%8A, 4 Kasım 2018

* العدد ٢٢ * يوم الخميس ٢٦ من جمادى الأولى سنة ١٣٠٢ الموافق ٢٩ فبراير لأشجسي ١٢ مارس لأفرنجي سنة ١٨١٥ * * السبت ٢٧ *

امكن بيعها في المملكة
في العاصمة في مكتب الصحيفة بدار المطبعة
الكانت ببطحاء القبة نومو ٢٠

تحت كل صحيفة نصف ريال فضة
وتحت سطر لاداءات الاخبارية ربع ريال فضة
ولعن سطر لاداءات اللب ستة خراب فضة
ولعن سطر نشر الاخبار المختلفة نصف ريال فضة

يلعن ان المكاتب المتلفة بالرائد التونسي
تكون خالصة ومسلطة بمران فاطر المطبعة
(ويصور الرائد الحاج حسن لازالي)

صحيفة رسمية اسبوعية

المنها في العاصمة
من سنة واحدة ٢٥
ومن سنة اثنى عشر ١٢٠

المنها لائتر باديان المملكة خالصة لاجرة

من سنة واحدة ٢٧
ومن سنة اثنى عشر ١٤٠

المنها خارج المملكة خالصة لاجرة

من سنة واحدة ١٧
ومن سنة اثنى عشر ١٠

* عدد ٢٢ * * حب الوطن من الاماني فمن يسع في عهده انما يسعى في عزاز دينه * * سنة ٢٧ *

فصل واحد
جعلنا ادارة الاثار القديمة والدين السطرة والابنة التاريخية
في مملكةنا للوجه الكامل مسيو وفي دلائلنا لاسر واحد المدرسين
والدارس العالي واحد اعضاء الدروس التونسية بربوية سادنا
ونائب وزارة المعارف والفنون السطرة التونسية اذى سادنا
فرنا بجاننا

نستخر امر علي مخاطب به جناب المولى
الوزير لأكبر مورخ في ٢٢ جمادى الأولى
سنة ١٣٠٢ نصبر بعد فائتختم

وبعد فانه لما كانت الدولة الجمهورية التونسية المهيبة على
علم من مزود رفيعا في نشر العلوم والمعارف وتوسيع نطاق الدروس
اودت لنا مجموعة عظيمة من الكتب تصوي على تاليف علماء
اوربا في تاريخ تونس وسائر الاطوار التاريخية في جغرافيتها
وقادرا القديمة وقد اقتضى نظرا ان نسهل لاطلاع عليها ولاستغناء
بها للاجانب الذين يابون مملكةنا ولطالما العالم العالي من رغابتنا
وبناء على ذلك اصدرونا امرنا هذا بالقبول لكتيب بعد ان تحققتنا
موافقة الدولة الشار اليها على ما تضمنه

الفصل الاول
اجلدنا في جاسرتنا محلا عموميا سديا المكتبة الفرنسية
جعلنا نظارة المكتبة المذكورة لادير لادار القديمة والفنون
السطرة ولاينة التاريخية بمملكةنا وسببها لخدمة فيها تراتيب
مقصومة تصدر من حضرتنا بطلب جناب وزيرنا لأكبر
فالعامل ان تجري وزارتكم الكبرى ما تضمنه امرنا هذا والله في
دونكم والسلام

نستخر امر علي نصبر بعد فائتختم
اما بعد فانه بمقتضى الامر المورخ في ٢٨ ذي القعدة سنة ١٣٠٠
الموافق للثلاثين اغتبر سنة ١٨١٢ كون ما تقرر بالاشار الشار اليه
في حق التونسيين المباشرين بالخدمة العسكرية بالكيانات
المختلفة اتم اجراءه في حق التونسيين المباشرين بالخدمة المذكورة
والايات الفرعية حكما بما يلي

التخط التي انعقدت في ٢٤ جمادى الأولى سنة ١٣٠٢ الموافق ١٠
مارس سنة ١٨١٥ ومقتضى ان المجلس المذكور تخطى عن وظيفته
اصدرونا امرنا هذا بالقبول لكتيب
الفصل الاول
نستخر الامر المورخ في ٢٢ جمادى الأولى سنة ١٣١١
الفصل الثاني

وزيرنا لأكبر مكلف باجراء امرنا هذا والمعارف بامرنا المورخ في ٦
جمادى الأولى سنة ١٣٠٢ الموافق ٢٠ فبراير سنة ١٨١٥
فانجز وزارتكم الكبرى العمل بما تضمنه الفصلان اعلاه والله في
دونكم والسلام

نستخر امر علي مخاطب به جناب المولى
الوزير لأكبر مورخ في ٢٢ جمادى الأولى
سنة ١٣٠٢ نصبر بعد فائتختم

وبعد فانه بمقتضى الامر المورخ في ٢٦ جمادى سنة ١٣١١ الموافق ٧
نومبر سنة ١٨١٢ وما لنا من الرغبة في انفاذ ما تضمنه برسميل
البحث عن الاثار القديمة والاعمال الضعيفة وقربنا لكتيب
التاريخية وحفظها وبالجراة اجراء العمل بما تضمنه الدواشير التي
تاورت اوسدور لاطلاع خاا الذين السطرة والدروس التاريخية
واما لاريجيا اصدرونا امرنا هذا بالقبول لكتيب بعد ان
تحققتنا موافقة الدولة الجمهورية التونسية على انفاذ المذكورة
الفصل الاول

نصبا في مملكةنا ادارة الاثار القديمة والفنون السطرة ولاينة
التاريخية
الفصل الثاني
طريقة الخدمة والدواشير التي يارم استعمالها لتخط امرنا هذا
واما المورخ في ٢٦ ذي القعدة سنة ١٣١١ الموافق ٧ نومبر سنة
١٨١٢ يوضع لها تراتيب مقصومة تصدر من حضرتنا بطلب
جناب وزيرنا لأكبر

نستخر امر علي مخاطب به جناب المولى
الوزير لأكبر مورخ في ٢٢ جمادى الأولى
سنة ١٣٠٢ نصبر بعد فائتختم
وبعد فانه بمقتضى امرنا المورخ في ٢٨ ذي القعدة سنة ١٣٠٠ هذا
بالفصل الثاني

(تونس يوم الخميس السادس والعشرين من جمادى الأولى)
نهرس القسم الرسمي من الصحيفة
امر علي يملأ بالجلس الصحفي

في تنظيم ادارة للكتاب القديمة
في تسمية مديرها
في جدول مكتبة فرنسية
في شمول لاحتكام العسكرية الفرنسية للمساكن التاريخية
في بناء طرق الشوارع المدة مع فذوق القسم من
جاني الشرق والجنوب
في احداث مساح وسوق الجوارات خارج العاصمة
في ولاية ملت حنفي بالمعاصرة

واما رعايت في ولاية من سيدكر
وكيل والمطر على اوقاف الادار الكريمة . نقب على الاشراف
بصفاف . معلمين راجعين بالادسة العالوية
مشفور وزيري الكاتبة العمال

قسم رسمي

نستخر امر علي مخاطب به جناب المولى
الوزير لأكبر مورخ في ٢٥ جمادى الأولى
سنة ١٣٠٢ نصبر بعد فائتختم

وبعد فان الترتيب الجديد الذي وضعنا للمصايف الصحية
في شواطئ مملكةنا دعانا الى نقض تركيب مجلس التخط الذي
صدر بامرنا الموقر الموقر سدي محمد الصادق باننا باي المورخ
في ٢٢ جمادى الأولى سنة ١٣١١ دارم والمخالفة هذه نسخ الامر المشار
اليه ولا كان المجلس المذكور قد بطلت وظيفته الا ان اقتضى نظرا
انها زده الفرصة للشاه عليه واسداء جريل الفكر اليه فانه
بذل دمة مفودة واهدى غيرة مفودة في اتمام الموقرة الصعبة
التي كانت موكولة اليه ولا سيما في مدة السنة الفارطة وبنا
على ما تقدم فانه بمقتضى امرنا المورخ في ٦ جمادى الأولى سنة
١٣٠٢ الموافق ٢٠ فبراير سنة ١٨١٥ وبمقتضى تقرر جاسر مجلس

EK 6: er-Râidu't-Tûnisî gazetesinin ilk sayılarından bir örnek

Kaynak: <http://ar.leaders.com.tn/article/2519-%D8%A7%D9%84%D8%B1-%D8%A7%D8%A6%D9%80%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AA-%D9%80%D9%80%D9%88%D9%86%D9%80%D9%80%D9%80%D8%B3%D9%80%D9%80%D9%8A-%D9%85%D9%86-%D8%A3%D9%87%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%AB%D8%A7%D8%A6%D9%82-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B1%D8%B4%D9%8A%D9%81-%D8%A7%D9%84%D9%88%D8%B7%D9%86%D9%8A, 10 Temmuz 2018.>

EK 7: Dayı Mustafa Lâz tarafından yaptırılan Tunus Burcu'nda bulunan Türkçe kitâbe

Kaynak: [https://www.gzt.com/mecra/tunusta-bulunan-turkce-kitbelerden-ornekler-](https://www.gzt.com/mecra/tunusta-bulunan-turkce-kitbelerden-ornekler-3425219)

[3425219](https://www.gzt.com/mecra/tunusta-bulunan-turkce-kitbelerden-ornekler-3425219), 3 Kasım 2018